

İdeolojik Çeşitlenmeler ve Toplumsal Hareketler

OSMANLI MİRASI: 19. YÜZYIL İDEOLOJİLERİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

Milliyetçilik: Dünyada “her milletin bir devleti olması” fikrini temsil eden Milliyetçilik akımı, Osmanlı aydınlarının söylemini de dönüştürmüştür. Milliyetçilik ideolojisi Emperyal gelenekteki Teba/Hükümdar ikiliğini sarsmıştır. Yeni milliyetçilik dalgalarıyla başa çıkmak için “imparatorluk vatanseverliği” kavramı ortaya çıkmıştır.

Osmanlıcılık: Bu ideolojinin amacı Osmanlı sınırları içinde yaşayan bütün milletleri dil, din, ırk farkı gözetmeksizin aynı hak ve yetkilere sahip kılarak birlik ve bütünlüğü sağlamaktır. I. Meşrutiyet döneminde etkili olmuştur.

Panislamizm: Panislamist düşünce Osmanlı birliğini korumak için “din”i merkeze koyan bir ideoloji üretmiş, Panislamizm, Müslüman liderlerinin en çok tuttıkları görüş olmuştur. II. Abdülhamit Müslüman dünyasında birliği bütün Müslümanlara yaymak için girişimlerde bulunmuştur. Fakat başarısız olmuştur.

Türkçülük: Türkçülük akımı millî birlik düşüncesini dil ve kültür bağlamında ele almıştır. Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset* kitabında “Türklük” merkezli somut bir siyasi bütünlük projesi çizmiştir. 1908’de “Türk diye anılan bütün kavimlerin geçmişteki ve günümüzdeki durum, etkinlik ve eserlerini öğrenmek ve öğretmek” amacıyla İstanbul’da Türk Derneği kurulmuştur.

Turancılık: 15 Mart 1912’de kurulan Türk Ocağı, Türkçü ve Turancı hareketin ağırlık noktasıdır. 1912 ile 1930 yılları arasında bu örgüt, Türkiye’nin en etkili siyasi/ideolojik düşünce merkezi olarak hizmet vermiştir. İttihat ve Terakki hareketinin ideoloğu olan Ziya Gökalp, Turancı düşüncenin sözcüsü olmuş, Gökalp’in yanı sıra, Ömer Seyfettin de destek olmuştur. Türkçü ve Turancı kadrolar İttihat ve Terakki’nin siyasi gelişiminde önemli bir rol oynadığı hâlde, TBMM hükümeti 1920’den itibaren Turancı akıma karşı tavrı almıştır. Turancı düşüncenin tanınmış önderi Ziya Gökalp 1923’te *Türkçülüğün Esasları* adlı eserinde Turancılığı “uzak ideal/mefkûre” ilan ederek, Türkiye devletinin kuruluşunu esas alan yeni bir milliyetçilik tanımlı getirmiştir. Hatta Mehmet Emin Yurdakul *Turana Doğru* adlı şiir kitabının yeni baskısında bazı şiirlerini değiştirerek Turan sözcüğünün yerine vatan sözcüğünü getirmiştir. Dönemin ünlü fikir insanları Ahmet Ağaoğlu, Halide Edip ve Yusuf Akçura, 1922 ve 1923’te çeşitli şekillerde Turancılık ideolojisini terk ettiklerini beyan etmişlerdir. Türkçü-Turancı ideoloji Cumhuriyet ile son bulmamıştır. 1930’larda yeniden canlanmıştır. 1930’larda yeniden güçlenen Türkçü-Turancı düşüncenin en radikal sözcüsü Hüseyin Nihal Atsız idi. Atsız 1931-1932’de Atsız Mecmuayı, 1933-1934 ve 1943-1944’te de Orhun: Aylık Türkçü Mecmuası’yı yayımladı. 1939’da Bozkurt dergisini çıkaran Reha Oğuz Türkkan ile 1943’te Samsun’da Kopuz adlı Türkçü dergiyi başlatan Fethi Tevetoğlu bu dönemin diğer Turancı fikir önderleri arasında bulunuyordu.

CUMHURİYET DÖNEMİ: RESMÎ İDEOLOJİNİN İNŞASI

Kemalizm: Kemalizm, Mustafa Kemal’in temelini attığı bir ideolojik yaklaşımdır, amacı bağımsız bir ulusal devlet ve yeni bir siyasi rejim kurmaktır. Nutuk’taki Milliyetçilik (CHP’nin 2. Oku) kültürel ve mekânsal milliyetçiliktir, yani mevcut sınırlar içinde millî aidiyeti tanımlar; fetihçi ve yayılmacı değildir. Nutuk’ta Laiklik (CHP’nin 5. Oku), ve hilafetin kaldırılması sürecinin sonuçları siyasal anlamda (din-devlet işlerinin ayrılması), toplumsal anlamda (dinsel kurumların toplumsal yaşama karışmaması) ve kültürel anlamda (dinî düşüncenin yerini bilimin alması) olmak üzere üç seviyede tanımlamıştır. Kemalizm Türkiye’de çoğu zaman adı açıkça konan bir resmî ideoloji olmuştur. Önce tek parti ve millî şef döneminde (1923-45/50) sonra da Atatürkçülük olarak 1980 sonrası Türkiye’de yeniden tanımlanmıştır. Cumhuriyet ile birlikte Osmanlı Devleti’nin dinsel meşruiyetinin yerini “laik”lik almıştır. Bu pozisyon devrimcilik ilkesiyle tutarlılık içindedir çünkü Kemalizm geleneksel dinî, sosyal ve kültürel kodları ülkenin ilerlemesinin önünde bir engel olarak görmüştür. Kemalizm dört teorik varsayım üzerinde durmuştur:

1. Hükümdar otoritesi üzerine kurulu meşruiyet anlayışı yerine, kanun ve yasalara bağlı meşruiyet anlayışı,
2. Ümmet toplumundan bir ulus devletine geçiş,
3. Teba/Halk-Kral/Sultan ikiliğinden oluşan siyaset yerine ulusun egemenlik kurduğu bir siyasal alan inşa etmek,
4. Dünyayı analiz ederken dinî yaklaşımdan, pozitif (olgusal) anlayışa geçmek.

“Kemalizm” terimi 1930’larda kullanılmaya başlanmıştır. 1934’te Türkiye Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı, Türk kültürü ve Türkiye Cumhuriyeti’ni tanıtmaya yönelik olarak La Turquie Kemaliste (Kemalist Türkiye) dergisini yayımlamaya başlamıştır. Mustafa Kemal’in kurduğu bu düşünce sistemi, Cumhuriyet Halk Partisi’nin 9 Mayıs 1935’te toplanan IV. Kurultay’ında kabul edilen 1935 Programı’nda da “Kâmâlizm” olarak geçmiştir.

ANADOLUCULUK

Anadoluculuk, hem bir ilimcilik hem kalkınmacılık hem ahlakçılık ve maneviyatçılık hem de felsefi anlamda Türk hümanizmasını gerçekleştirecek bir ideoloji ve toplumsal harekettir. Burada yeni bir tarz milliyetçilik savunulmaktadır. İlk Anadoluçuluk hareketi 1923-1925 arasında Mükrimin Halil Yinanç ve onun çıkardığı Anadolu dergisi etrafında oluşmuştur. Anadoluçuluk akımının üç çeşidi vardır.

Mavi Anadoluçuluk: 1940'lar ve 1950'lerde ortaya çıkan Mavi Anadoluçuluk akımına göre "Batılılaşma aslında öze dönmek demektir çünkü Batı medeniyetinin kaynağı da Batı Anadolu'daki ve Orta Asya'daki kültürdür". Özellikle Sabahattin Eyüboğlu, Halikarnas Balıkcısı, Melih Cevdet Anday, Azra Erhat gibi isimlerden oluşan Mavi Anadoluçular için başta Antik Felsefe'nin doğduğu İyonya olmak üzere Anadolu tüm medeniyetlerin beşiğidir ve tüm medeniyetler buradan doğmuş ve yükselmiştir. Mavi Anadoluçular kimlik inşasında İslami öğelere değil, Anadolu sembollerine ağırlık vermişlerdir.

İslamcı Anadoluçuluk: İslamcı Anadoluçuluk, 1939 sonrası dönemde ortaya çıkan bir harekettir. Özellikle Hareket dergisi (1939-49) etrafında gelişen fikirlere Hüseyin Avni Ulaş, Nurettin Topçu öncülük etmiştir. Mekânın manevi gücüne vurgu yaparak mekânın ırkı millete dönüştürmesinden söz etmişlerdir. İslamcı Anadoluçulukta "vatan" fiziksel olduğu kadar ahlaki değerler sisteminin sınırlarını çizmektedir. Bu değerler, dinî ve kutsal bir mekânı vatanlaştırmıştır.

Türkçü Anadoluçuluk: Etnik Anadoluçuluk olarak da adlandırılan bu akım, Anadolu'yu dünyaya değil "öze" ve "yerel olana" açılan bir kapı olarak görür. Türkçü Anadoluçuluğun fikir önderlerinden Remzi Oğuz Arık'a göre milliyetçilik idealinin ağırlık merkezi olarak vatan kavramının kabul edilmesi bir "realite"dir. Bu realiteyi oluşturanlar Türk kütlesi ve Türkmen kütlesidir.

Türkiye'de 2000'li yıllarda sol ideolojiye daha yakın tanımlanan, kendini sağ milliyetçilikten ayırt eden Ulusalçılık akımı ortaya çıkmıştır. Ulusalçılık akımına göre, Atatürk'ün öngördüğü tam bağımsızlık, millî sanayinin gelişmesi, dışa bağımlılıktan kurtulma gibi hedefler terk edilmiş, devletin temel kuruluş ilkelerinden sapılmıştır ve millî çıkarlar korunmamaktadır. Ulusalçılık yaklaşımına göre Avrupa Birliği üyeliğine girebilmek için uluslararası platformda millî davalardan ve diplomasideki "kırmızı çizgi"lerden tavizler verilmemelidir çünkü ülkenin içişlerine Osmanlı Devleti'nin yıkılışındaki gibi yabancı devletlerce karıştırılmaktadır. Ulusalçılar, "ulus devletin üniter yapısının korunması gerektiğini, ülkeyi etnik unsurlara ayırıştırmanın, ülkenin "mozaik" olduğunu söylemenin, Atatürk'ün ilkelerine ters düşüğünü, bunun emperyalizmin ülkeyi bölmek için uyguladığı bir oyun olduğunu" savunurlar. Ulusalçılık çeşitli etnik toplumsal kimliklerin birlikteliğini simgeleyen "mozaik"e karşı çıkması ile Milliyetçi Hareket Partisi söylemine yaklaşır, "tek devlet, tek bayrak ve tek dil" fikrini desteklemesiyle Kemalist ideoloji ile örtüşür. Bunun yanında laik, sosyal, hukuk devletini savunması ve tam bağımsızlıktan yana olmasıyla sol söylemle de yakınlaşmaktadır.

BATICILIK, ÇAĞDAŞLAŞMA VE MODERNİZM

Baticıların programı olarak da bilinen ve 1912 yılında İçtihat dergisinde yayınlanan "Pek Uyanık Bir Uyku" adlı makalede serdedilen şu görüşlerin önemli bir kısmı Cumhuriyet devrinde hayata geçirilmiştir: "Fes kaldırılacak ve yeni bir başlık kabul edilecek, tekkeler ve zaviyeler kaldırılarak gelirleri eğitim bütçesine eklenecek, sarık, cübbe vs. giymek hakkı yalnız din adamlarına verilecek, yaşlılar için amelî okullar açılacak, arazi ve Evkaf kanunlarından başlanarak bütün kanunlar ıslah edilecekti."

Gökalp'in kültür/hars ve medeniyet ayırımına göre hars, ulusal kültürdür. Medeniyet ise farklı toplumların bir arada geliştirdikleri bir bütündür. Batı uygarlığının kültürü alınamaz çünkü her ulusun kültürü kendine özgüdür. Sonuç olarak Gökalp'in fikriyatı durumu bir ikilik olarak görür.

MUHAFAZAKÂRLIK

Muhafazakârlık, kelime olarak "düzeni korumak", "var olanı muhafaza etmek" fikri üzerine oturur. Değişime kuşku ile bakar. Muhafazakâr ideolojiye göre değişim tercih edilir bir durum değildir ama eğer değişim kaçınılmaz ise toplumda geçmişten gelen geleneksel kurumlar (aile, eğitim ve kültür) muhafaza edilerek değişmelidir. Değişim sürecinde lider (otorite, baba figürü/temsili) süreci yönetir, "değişerek aynı kalma" ilkesine sahip çıkar. "Değişerek aynı kalma" düşüncesi ideolojik olarak muhafazakârlığın ilk savunucusu İngiliz düşünürü Edmund Burke'a aittir. Muhafazakârlık en kısa anlamı ile "mevcut hukuki durumu (statüko) muhafaza etmek, toplumdaki radikal değişimlere "kuşkuyla yaklaşma" şeklinde tanımlanır. Muhafazakâr ideoloji için gelenek en önemli yapıtaşdır. Gelenekler zamanının sınavını geçerek günümüze kadar gelmiştir ve kök salmıştır dolayısıyla bir anda değişemezler.

Kültürel Muhafazakârlık: Kültürel muhafazakârlar düşüncelerini siyasal değil kültürel düzlemde ifade ederler. Kültürel muhafazakârlar olarak Mustafa Şekip Tunç, İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Peyami Safa, Ziyaeddin Fahri

Fındıkoğlu, Yahya Kemal ve Ahmet Hamdi Tanpınar önemli figürlerdir. Bu düşünürler “geçmiş kültürlerin yok oluşa terk edilmemesi, dinin ve kültürel kurumların toplumsal yaşam için işlevsel olduğunu” vurgular.

İslamcı Muhafazakârlık: Sait Halim Paşa, Ahmet Cevdet Paşa gibi isimler İslamcı muhafazakâr olarak nitelenebilir. Namık Kemal, Ali Suavî, Ahmet Mithat Efendi başta olmak üzere birçok milliyetçi düşünürü etkilemiştir. Mehmet Âkif Ersoy ve Necip Fazıl Kısakürek gibi isimler günümüze etki etmiştir. Özellikle M. Akif Ersoy’un temsil ettiği çizgi, ümmet kavramını kavim kavramının önüne almaktan yanadır; yani Müslümanlığı üst kimlik olarak tanımlama yoluyla, ulusal düzeyde ümmetçi, evrensel boyutta ise İslam olan milletlerin dayanışmasını savunur. 1960’ların sonunda daha çok Necip Fazıl Kısakürek, O. Yüksel Serdengeçti ve M. Şevket Eygi örneklerinde gördüğümüz popüler muhafazakâr söylemin şekillendiğini görüyoruz. Kısakürek, 2000’li yıllarda siyasi ağırlık kazanan “Muhafazakâr Demokrat” kesimi derinden etkilemiştir.

Milliyetçi Muhafazakârlık: Düşüncelerini siyasal ve kültürel düzlemde ifade etme yolunu tercih ederek, millî duyguları daha çok önemserler. “Millî bünye”, “millî hissiyat” ve “millî öz” ve kavim anlamında Türklük bu akımın başlıca temelidir. Milliyetçi muhafazakârlar olarak, Nurettin Topçu, Mümtaz Turhan, Erol Güngör, Sâmîha Ayverdi, Ekrem Hakkı Ayverdi’yi örnek gösterebiliriz. MHP çizgisinin esasını İslam dininin şekillendirdiği Türk milliyetçiliğini temel alan gelenekçi-muhafazakârlığı simgeleyen *Dokuz Işık* temsil etmektedir. Ülkücüler, idealizmin (ülkücülük) doruk noktalarına ulaştığı antikapitalist, antikomünist bir siyaseti savunmuştur. *Dokuz Işık* arasında milliyetçilik en önemli yere sahiptir. MHP’nin kurucu lideri Alparslan Türkeş bir sözünde “Biz ne sağcıyız ne solcu biz milliyetçiyiz” diyerek politik pozisyonunun merkez olduğunu ifade etmiş, milliyetçiliği âdeta siyaset-dışı bir kategori olarak tanımlamıştır.

SIYASAL İSLAM

Siyasal İslamcı akımın birinci nesli, bağımsız seçimler yoluyla siyasal iktidarın meşruiyetini sağlayan ve genel çerçevesiyle modern siyasal alanı kuran 1908 devrimi/ II. Meşrutiyet ile başlamakta ve Cumhuriyet döneminde çok partili hayata geçiş ile sonlanmaktadır. İlk nesil İslamcı söylemin doğuşu, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki geleneksel idari yapının 19. yüzyıl başından itibaren dağılışı ve buna paralel mevcut olan İslam anlayışının dönüşüme uğramasını ifade etmektedir. Türkiye’de siyasal İslamcılığın ikinci nesli, Millî Nizam Partisinin faaliyete geçmesi ile başlamaktadır. Millî Nizam Partisi, Demokrat Parti dönemi ve sonraki on yıl içerisinde Türkiye’nin toplum yapısındaki dönüşümün ürünüdür. Türkiye’nin siyasal gündemine girmiştir. İslam üst kimliğinin millî bir boyutta ortaya atılmasının başlıca iki sebebi olabilir. Bunlardan birisi, Cumhuriyet döneminden itibaren başlayan ve 1960 sonrası dönemde kurumsallaşan “modern vatandaşlık” kavramına alternatif bir seçenek yaratmak; ikincisi ise aynı dönemde ağırlık kazanan radikal sol akımlara alternatif olmak.

SOL VE SOSYALİZM

“Sol siyaset” kavramının kökeni Fransız İhtilali dönemine dek geri gider. İhtilal sonrası kurulan parlamentoda özgürlüklerin destekçisi olan halkçılar genellikle başkan koltuğunun solunda oturmaktaydılar. Değişimlere karşı çıkmakta olan zenginler, burjuva kişiler ise sağda otururlardı. Bugün Fransız parlamentosunda bu gelenek hâlâ devam etmektedir. Osmanlı İmparatorluğu döneminde sosyalist gruplar olmasına rağmen bunlar geniş kitle örgütlerine dönüşmemişlerdi. Bir kısmı Türkiye Komünist Partisine (TKP) katılmıştır. Özellikle de Şefik Hüsnü’nün liderlik ettiği Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası (TİÇSF) bunlardan biridir. Türkiye’de sol ideoloji milliyetçi ve muhafazakâr ideolojiyle şu bakımlardan ters düşer: Evrenselcidir ve seküler bir toplumsal yapıyı savunur. Dolayısıyla sol yaklaşımın odağında din, ırk, milliyet, cinsiyet vb. kavramlar yerine insan, eşitlik ve emek kavramları vardır. Sol görüşün milliyetçiliğe karşı olmayan çeşitleri de vardır. Milliyetçi-sol bir oluşum olarak Türk Solu ve Ulusal Parti örnek verilebilir. 1950’de kurulan tek yasal sosyalist parti Dr. Hikmet Kıvılcımlı’nın Vatan Partisi’dir; bu parti adli kovuşturmayla uğratılarak kapatılmıştır. TKP ise 1950’lerin başında bir ayrışma yaşadıkdan sonra yeniden canlanmış ve Sovyetler Birliği Komünist Partisinin takipçisi olma yoluna girmiştir. 1960’lı yıllarda sol ideoloji Devlet Planlama Teşkilatı programları doğrultusunda başlayan “ithal ikameci sanayileşme” politikasının neticesinde Türkiye’de ekonomik sınıfların ortaya çıkması ve 1961 Anayasasının getirdiği ortamda örgütlenmeye başlamıştır. 1960’ların en önemli olaylarından biri bir sosyalist partinin, Türkiye İşçi Partisi’nin (TİP), kuruluşu ve ülke genelinde yarattığı etkidir. 1960 ile 1970 arası, TKP’nin ülke içindeki kadroları TİP’i desteklemişlerdir. TİP, 13 sendikacı tarafından 14 Şubat 1961’de yapılan bir basın açıklamasıyla kurulmuştur. Türkiye İşçi Partisi (TİP) 1965 seçimlerinde TBMM’ye 15 milletvekili sokabilmiş ve Türk siyasal hayatına kalıcı yenilikler getirmiş önemli bir siyasal oluşumdur.

1950’de İstanbul’da “Türk Barışseverler Cemiyeti” kurulmuştur. Başkanlığını Behice Boran’ın yaptığı bu dernek, Türkiye’nin Kore’ye asker göndermesini ve NATO’ya girmek istemesini kınamasıyla dikkat çekmiştir. 1960-80 arası dönemde Türkiye’de sosyalist ideolojinin yaygınlaşmasında en etkili olmuş bir diğer grup Yön Hareketi’dir. Yön Hareketi ismini ilk olarak 20 Aralık 1961’de yayınlanmış Yön Dergisi’nden alır. Yön Dergisi kurulurken 27 Mayıs’ın da coşkusuyla dönemin bütün entelektüellerinden destek görmüştür. Derginin yayın hayatı Haziran 1967’ye kadar sürmüş ve derginin yayınları özellikle askerî-bürokratik elit ve üniversite gençliği-entelektüel gruplar üzerinde etkili olmuştur. Derginin imtiyaz sahibi ve başyazarı daha çok “Türkiye’nin Düzeni” adlı eseriyle bilinen Doğan Avcıoğlu’dur.

LİBERALİZM

17. yüzyılda ortaya çıkan liberalizm, bireyciliği, bireysel hak ve özgürlükleri, özel mülkiyeti ve devlet müdahaleciliğinden uzak serbest piyasa sistemini temel alır. Liberal düşüncenin odağında “özerk birey” yer alır. Türk siyasal düşüncesinde ise Birey; cemaati, toplumu ya da partiyi “bozan”, “bölen” veya en azından “çözen” bir öge olarak görülür. Bu nedenle liberalizmin parolası olarak kullanılan “bırakınız yapsınlar” çağrısı, Türkiye’nin hem solcularını hem de sağcılarını rahatsız eden bir çağrıdır. 1950’de Demokrat Parti ana hatları bakımından liberal bir program önermiş, özellikle din özgürlüğü ile iktisadi özgürlük vaad etmiştir. Bununla beraber, Demokrat Parti ilk yıllardaki özgürlükçü tutumunu zamanla terk ederek, baskıcı bir yönetim kurmuştur. Cumhuriyet Türkiye’sinde 1994 yılına kadar kendisini doğrudan doğruya “liberal” olarak tanımlayan bir parti kurulmamıştır. Demokrat Partinin kapatılmasından sonra Adalet Partisi “liberal” bir parti olarak algılanmış ise de kendinden önceki Demokrat Parti gibi, o da daha ziyade kalkınmacı-popülist bir söylemle var olmuştur. Aynı durum 1980 sonrasında kurulan Doğru Yol Partisi (DYP) için de esas itibarıyla geçerlidir. Buna karşılık 1983 yılında Anavatan Partisini (ANAP) kuran Turgut Özal liberal temalardan daha fazla etkilenmiştir. Özal döneminde ANAP’ın iktisadi liberalizm ve “araçsal devlet” tezleri üstündeki vurgusu daha belirgindir. Bununla beraber, ANAP tam bir liberal parti sayılmamaktadır. Liberal ekonomi ve din özgürlüğü konusunda gösterdiği duyarlılığı genel olarak sivil ve siyasal özgürlükler söz konusu olduğunda geri planda kalmıştır. ANAP’ın Özal sonrası döneminde ise, parti gitgide daha fazla devletçi “merkez”e yaklaşmıştır. “Liberal” sıfatını ilk (ve halen tek) kullanan parti 1994 yılında kurulan Liberal Partidir; parti daha sonra adını Liberal Demokrat Parti (LDP) olarak değiştirmiştir. Bununla beraber, liberalizmin bir entelektüel grubun genel siyasi doktrinini oluşturduğu ilk örnek Liberal Düşünce Topluluğu (LDT) bir grup akademisyen ve hukukçu tarafından 1992 yılında kurulmasıyla ortaya çıkmıştır. Avukat Kazım Berzeg ile akademisyenler Mustafa Erdoğan ve Atilla Yayla’nın öncülüğünde kurulan topluluk Türkiye’de liberalizmi kapsayıcı bir fikir sistemi olarak benimseyen ve faaliyetlerini entelektüel alana taşıyan bir kuruluş olmuştur.

TOPLUMSAL CİNSİYET VE FEMİNİZM

Ataerkil toplumsal yapıları sorgulayan Feminist ideoloji Türkiye’de 1981 ile 1984 arasında, İstanbul Cağaloğlu’nda Yazko dergisi bünyesinde küçük bir grup kadının tartıştığı, öğrendiği, o zamanlar yayınlanan Somut gazetesinin bir sayfasında dile getirdiği bir kavram olarak popüler söyleme girmiştir. Birkaç yıl sonra (1983) o kadınların kurduğu Kadın Çevresi, dünyadan feminist yazarların kitaplarını Türkçe’ye kazandırmış, Türkiye’deki kadınlar, bu kitapları okuyarak hayatlarını başka bir gözle görmeye başlamıştır. 1986’da BM’nin “Kadınlara Karşı Her Türü Ayrımcılığın Önlenmesi” Sözleşmesi’nin Türkiye tarafından imzalanması için kampanya başlatılmıştır. Çeviri ve kitaplarla feminist kuram üzerine bir çalışma yapılırken, 1986 yılında artık kadınlar olarak harekete geçme - kampanyalar- dönemi gelmiştir. Türkiye’nin de imzaladığı Uluslararası Ayrımcılığa Karşı Sözleşme’ye uyulmasını isteyen kadınlar bir imza kampanyası başlatmışlar ve sonuç 4000 imzalı Kadınlar Dilekçesi olmuştur. Bu kampanyanın bir ürünü olarak Haziran 1987’de Ayrımcılığa Karşı Kadın Derneği kurulmuştur. Kadınlar Dilekçesi’nin ardından, 1986’da “Dayağa Karşı Yürüyüş” gerçekleştirilir ve bu yürüyüş sonrasında Dayağa Karşı Kampanya başlatılır. Bu kampanyanın somut bir hedefi de vardır: Bir kadın sığınağı açmak. Kampanya gerçekten de somut kazanımlara ulaşır. 1988’de kampanya sırasında dinlenen kadınların deneyimlerinin yer aldığı bir kitap basılır: “Bağır Herkes Duysun”. Kampanyanın sonuç verici olduğunu göstermesi bakımından önemli olan bu kitap, bilinç yükseltme tekniğinin birçok kadında uygulanmış hâlini andırır. Türkiye’de Anayasa’nın eşitlikten ne anladığını tanımlayan 10. maddesi, 2004 yılında değiştirilmiş ve ‘devlet kadın erkek eşitliğini sağlamakla yükümlüdür’ ifadesi eklenerek daha önce geçerli olan ‘cinsiyet körü’ eşitlik anlayışının yerine kamuda cinsiyet eşitliği ilkesinin fiilen gerçekleştirilmesi gerekliliğini kabul eden bir içerik benimsenmiştir. Türkiye, eğitimde toplumsal cinsiyet duyarlılığının sağlanmasını öngören iki uluslararası belgeye imza atmış bulunmaktadır: Bunlardan biri Pekin Eylem Planıdır, plana göre eğitimin her düzeyi için toplumsal cinsiyete duyarlı öğretim programlarının oluşturulacaktır. Pekin Sonuç kararlarının ‘Kızlar ve Eğitim’ bölümünde, kalıplaşmış cinsiyet rollerinin ısrarla kullanılmasının kızların okula erişimini ve okula devamını engellediği vurgulanmaktadır. Ayrıca bu doküman, imzası olan ülkelere “erkek çocuklar ve yetişkin erkeklerin değişen toplumsal cinsiyet rolleri ve sorumlulukları çerçevesinde, eğitim materyallerini ısrarla muhafaza edilen kalıplaşmış cinsiyet rollerinden arındırmak için politikalar geliştirmekle sorumlu” tutmuştur.

Din, Devlet, Laiklik

Seküler kelimesi, “yüzyıl, çağ, dünya” gibi anlamları olan Latince *saeculum*’dan türemiştir. Sekülerleşme, toplumsal ve kültürel alanların, dinsel kurum ve sembollerin hâkimiyetinden uzaklaşması anlamına gelmektedir. Sekülerizm ise eğitim ve devlet alanlarının dinî ilkelere dayandırılmamasını savunan siyasal doktrin olarak da tanımlanabilir. Fransızca “laïque,” sözcüğü, halka ait anlamına gelen ve kilise hiyerarşisi dışında kalan geniş kesimleri ifade eden bir anlama sahipti. Buradan türetilen “laïcité” sözcüğünü Fransızlar, sekülerizm kavramına karşılık olarak kullanmaktadır. Burada altı çizilmesi gereken nokta laikliğin 1789 Fransız Devrimi’nden sonra, din ve devlet alanlarının ayrılmarı değil; dinin devlet tarafından kontrolü olarak tecrübe edilmesidir. Türkiye’deki laiklik anlayışı, devletin farklı dinî yorumlar karşısında tarafsız olmasını değil bir dinî yorumu aktif biçimde öne çıkarmasını getirmiştir. Oysa ABD Anayasası, devletin din alanında örgütlenmesini veya herhangi bir dinî anlayışı savunmasını yasakladığı için devlet, farklı dinî tecrübeler karşısında tarafsız kalmış; Fransız “laik” geleneğinden farklı olarak “seküler” bir devlet ortaya çıkabilmişti.

OSMANLIDAN DEVREDEN MİRAS

Osmanlı Devleti'nde din devlet ilişkilerinde iki temel unsur öne çıkıyordu: Ulema ve şeyhülislam. Yine Osmanlı gelenekleri içerisinde, şeriat hukukunun dışında örfi hukuk veya kanunnameler adı verilen devlete ait bir hukuk alanı da mevcuttu. Padişahın kanunnamelerinin gerekçesi, din-u-devlet denilen ve Fransız kökenli devlet aklı kavramına benzeyen, devlet yönetiminin kendine özgü zorunlulukları olduğu inancıydı. II. Abdülhamid, eğitim ve idare alanlarındaki ciddi modernleşme hamlelerini İslami söylem içerisinde meşrulaştırmaya önem gösteriyordu. Batıcılar dinin alanının giderek gerilemesi ve bunun yerini modern bilim ve önerilerinin alması gerektiği yönündeki inançlarıyla sekülerizme yakın durmaktaydılar. Bu bakış açısı, Jön Türkler olarak bilinen ve İttihat ve Terakki Cemiyetinin kuruluşunda önemli roller üstlenen isimlerde de yaygındı. Bu isimler, "gerçek, saf, akla uygun, millî İslam" gibi vurgularla, dinin bireysel alana çekilmesini ve ilerlemeye ve toplumsal istikrara destek sağlamasını savunuyorlardı.

Namık Kemal: Genç Osmanlıların önemli temsilcilerindendir. Doğa yasasını Tanrı yasası sayarak, insanın Tanrı vergisi hürriyetleri olduğuna ve bunların dokunulmazlığına vurgu yapıyor; İslami kaynaklardan hareketle hürriyetçi bir duruş oluşturmaya gayret ediyordu. Liberalizmi İslami kaynaklardan yola çıkarak yerileştirmek istemiştir.

Ziya Gökalp: Halk İslam'ının hurafelerle dolu olduğunu ve reforma tabi tutulması gerektiğini savunuyordu. Ona göre, İslam'ı gerçek kimliğine kavuşturmak, akli rehber edinen aydınların görevidi ve devlet de bu aydınları yetiştirmek suretiyle dinde reformu mümkün kılmalıydı.

TEK PARTİ DÖNEMİNDEN DEMOKRAT PARTİYE DİN DEVLET İLİŞKİLERİ (1923-1950)

I. Mecliste Mustafa Kemal etrafında toplananlar için Birinci Grup, onlara muhalif olan isimlere ise İkinci Grup deniliyordu. İkinci Grup üyeleri, Hilafetin kaldırılmayacağıyla ilgili güvence istediler ve bu güvence kendilerine bir yasa maddesiyle verildiğinde saltanatın kaldırılmasına destek verdiler. Böylece saltanat, 1 Kasım 1922'de kaldırıldı. Saltanat kaldırıldığında mevcut padişah Vahdettin, sultanlık unvanını kaybetmekle beraber hâlen halife olarak resmî bir konuma sahipti. Bu düzenlemeyle getirilen bir başka yenilik, halifenin Meclis tarafından seçileceğiydi. Padişah Vahdettin yurt dışına kaçınca TBMM toplanarak Abdülmecid Efendi'yi halife seçti. 3 Mart 1924'de kabul edilen 431 sayılı Yasa'yla sadece hilafet kaldırılmıyor, Osmanlı Hanedanı da ülke dışına çıkarılıyordu. Hilafetin kaldırıldığı gün Meclis iki önemli yasa daha kabul etti. Bunlardan birincisi ile Şerîye ve Evkaf Vekâleti (Din ve Vakıf İşleri Bakanlığı) kaldırılıp yerine Başbakanlığa bağlı Diyanet İşleri Reisliği (Başkanlığı, DİB) ile Vakıflar Umum Müdürlüğü kuruldu. Şerîye ve Evkaf Vekaletinin kaldırılması, din işleriyle ilgilenen ayrı bir bakanlığın olmaması anlamına da geliyordu. Bu gelişmelere paralel olarak şeyhülislamlık makamı da kaldırıldı. Kabul edilen ikinci yasa ise "Tevhid-i Tedrisat Kanunu" idi. Ülkede eğitim ve öğretim birliğini sağlamak amacıyla çıkartılan bu yasayla bütün okullar Maarif Vekâletine (Eğitim Bakanlığına) bağlandı. İsmet İnönü, tarihimizde 31 Mart Vakası olarak bilinen ayaklanmaya şahit olmuş, onu bastıran askerler arasında yer almıştı. 1924 Anayasası'nın 2. maddesinde, "Türkiye Devletinin dinî, dinî İslamdır" ifadesi yer alıyordu. Bu ifade 1928'de Anayasa'dan kaldırıldı ama yerine laiklik ilkesinin konulması için 1937 yılını beklemek gerekecekti. Mustafa Kemal, 30 Ağustos 1925'te Kastamonu'ya yaptığı ziyaret sırasında şapka giyerek halka şapka giymeyi öğütledi. 25 Kasım 1925'te çıkan bir yasayla memurlara şapka giyme zorunluluğu getirildi ve diğer bütün başlıklar yasaklandı. 30 Kasım 1925'te bir başka yasayla tarikatların dinsel tören, toplantı ve eğitim yerleri olan tekke, zaviye ve türbeler kapatıldı; türbedarlıklar ile şeyhlik, müritlik, dervişlik gibi unvanlar yasaklandı. 17 Şubat 1926 tarihinde Medeni Kanun'un (İsviçre) kabulüdür. Lozan Antlaşması sonucunda Türkiye'de yaşayan gayrimüslim azınlıklara kimi haklar tanındı. 27 Mayıs 1935'te Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında Kanun'la hafta sonu tatili cuma gününden, cumartesi günü öğleden sonra başlamak üzere pazar gününe alındı. 26 Aralık 1925'te saat ve takvim, 20 Mayıs 1928'de rakamlar değiştirildi. Bunları 1 Kasım 1928'de Arap harflerinin yerine Latin harflerine dayalı yeni alfabenin kabul edilmesi izledi. Buna göre 1 Aralık 1928'den başlayarak gazete, dergi ve kitap dışındaki bütün yayınlar Latin harfleriyle yayımlandı. 1924 yılında sadece İstanbul Üniversitesine bağlı bir İlahiyat Fakültesi açılmıştı ve bu kurum eğitimli din adamlarına duyulan ihtiyacı karşılamaktan uzaktı. Bu fakülte 1933 yılında Edebiyat Fakültesi içerisine alınarak, İslami Tetkikleri Enstitüsüne çevrildi ve 1941'de de tamamen kapatıldı. Bu arada 1932'den itibaren camilerde ezan ve Kuran, Türkçe okundu. Türkçe Kuran ilk olarak 23 Ocak 1932'de İstanbul'da Yerebatan Camii'nde okundu ve kısa sürede İstanbul'un başka camilerine de yayıldı. "Tanrı uludur" şeklinde başlayan Türkçe ezanı ilk kez 30 Ocak günü Fatih Camii'nde Hafız Rifat Bey okudu. Ceza Kanunu'nda yapılan bir değişiklikte Arapça ezan ve kamet okumak yasaklandı. 1928 yılında İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesine bağlı bir komisyondan dinde reform konulu bir taslak hazırlamaları istenildi. İlgili komisyon raporunda Türkçe ibadet savunuluyor, ibadet yerlerinde müzik kullanımı, camilere sandalye konulması ve ayakkabıyla girilmesi gibi önerilerde bulunuluyordu. Bu raporun önerileri yaşama geçirilmediyse de raporu hazırlayan kimi aydınların meseleye nasıl baktıklarına dair önemli bir belge olarak tarihe geçti. 13 Şubat 1925'te Bingöl'de patlak veren ve dinî gerekçeleri de olan Şeyh Sait isyanını bastırmak için, 4 Mart 1925'de Hükûmete geniş yetkiler tanıyan Takrir-i Sükûn Kanunu uygulamaya sokuldu. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TpCF) da ayaklanmayla ilişkisi olduğu ve "din ve mukaddesat-ı dinîyeyi" kullandığı gerekçeleriyle 3 Haziran

1925'te kapatıldı. 12 Ağustos 1930'da kurulan SCF de dindar kesimlerde heyecan yaratınca, "rejim düşmanları ve mürtecilerin toplanma yeri" olduğu gerekçesiyle hedef hâline geldi ve 16 Kasım 1930'da kapatıldı. Yine 1930 tarihli Menemen Olayı, Türkçe ezan uygulamasına tepki olarak patlak veren Bursa Ulucami (1933) ve Iskilip Olayı (1935) da bu dönemdeki tepkilere örnek olarak gösterilebilir. 1947 CHP Kurultayında "laikliğin liberalleştirilmesi" kararı alındı. Yine aynı yıl hacca gideceklere döviz tahsis edildi. 1949'da ilkokul 4. ve 5. sınıflara isteğe bağlı din dersleri konuldu. Din adamı ihtiyacının karşılanması için Ankara Üniversitesine bağlı bir İlahiyat Fakültesi kurulmasına karar verildi. Milli Eğitim Bakanlığı da hızlandırılmış imam hatip kursları açmaya başladı.

DP DÖNEMİ VE 27 MAYIS SÜRECİNDE DİN DEVLET İLİŞKİLERİ (1950-1965)

1946'da kurulan DP'nin İslam dinine yaklaşımı, CHP'ye göre daha ılımlı ve hoşgörülüydü. Türkçe ezan uygulaması milletin kabul etmediği bir uygulamaydı. DP, bu uygulamayı 16 Haziran 1950'de ortadan kaldırdı. DP'nin ideolojik duruşuna muhafazakâr modernleşme diyebiliriz. 1956 yılında seçmeli din dersi uygulaması, ortaokullara da taşındı. DP, din adamı ihtiyacının devam ettiğinden hareketle 1951 yılında, Ankara, İstanbul, Adana, Isparta, Maraş, Konya ve Kayseri'de birer imam hatip okulu açılmasına karar verdi. 1959'da da ilahiyatçı yetiştirmek amacıyla Yüksek İslam Enstitüleri kurulması kararlaştırıldı. DP, Cumhuriyet tarihinde ilk kez, 1953 yılında, radyoda dinî konuların ele alındığı bir Ahlak Saati programı başlattı ve programa DİB'ten isimler davet edildi. CHP'nin laiklik politikalarını sert bulmakla beraber, kendileri de laiklik ilkesini benimsemişlerdi. DP'nin kuruluş sürecinde partinin dindar kesimleri temsil etmediğini düşünen bir gurubun 1948'de Millet Partisini (MP) kurması da bununla ilişkilidir. MP daha dindar kadrolardan oluşuyordu ve CHP'ye karşı daha sert muhalefeti savunuyordu. MP 1954'te yargı kararıyla kapatıldı. 1952 yılında Malatya'da, gazeteci Ahmet Emin Yalman'a başarısız bir suikast girişiminde bulunuldu. Suikastı düzenleyen genç, Necip Fazıl Kısakürek'in liderliğinde çıkarılan Büyük Doğu dergisindeki yazılardan etkilendiğini söyleyince, gerici tartışmaları yeniden alevlendi. DP liderliği hareketi geçme ihtiyacı hissetti ve İslamcı isim ve gruplara yönelik bazı operasyonlar gerçekleştirildi. Daha önce Menderes'le iyi ilişkileri olan Kısakürek, bir yazısından dolayı 9 ay ceza aldı. Bu dönemin en tartışmalı isimlerinden Said Nursi de yine aynı yıl benzer bir soruşturmayla uğradı. Cevat Rifat Atilhan liderliğindeki İslam Demokrat Partisi de laiklik karşıtı faaliyetleri gerekçesiyle 3 Mart 1952'de kapatıldı. Ticaniler adıyla bilinen bir gurubun Atatürk heykellerine yönelik saldırılar gerçekleştirmeleri nedeniyle DP, 1951 yılında "Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında Kanun" çıkararak Atatürk'e yönelik suçlara karşı ağır yaptırımlar tespit etti. 27 Mayıs 1960'da bir askerî darbe yoluyla DP'nin devrilmesinde "irtica tehdidi" algısının büyük payı vardı. Darbeden hemen sonra MBK, 25 Temmuz 1960 tarihli bildirisinde dine karşı olmadığını vurgulama ihtiyacı hissetti. Darbeden sonra kurulan merkez sağ Adalet Partisinin (AP) ilk genel başkanı General Ragıp Gümüşpala oldu. Dönemin Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'dir.

İSLAMI OLUŞUMLARLA İLGİLİ BİR SINIFLANDIRMA DENEMESİ

Osmanlı döneminde Halk İslam'ı ve Kent İslam'ı şeklinde genel bir ayırım yaparak başlayabiliriz. Halk İslam'ında yazılı metinlerden çok, o dinî anlayışı temsil eden seçkin kişilerin din yorumları belirleyiciydi. Çoğunluğu okuma yazma bilmeyen bir toplumda, dinî metinlerden ziyade, dindar kişilerin dinî temsil etmeleriyle oluşan yorumlar daha önemliydi. Halk İslam'ı kapsamına çok sayıda İslami tarikatın yerel motifler kazanarak serpilmiş yorumları sokulabileceği gibi sözlü aktarımla ve dedelik kurumunun babadan oğula geçmesiyle kendisini var eden Alevilik de sokulabilir. Kadın ve erkeklerin beraber ibadet ettikleri Alevilik, Orta Asya'dan gelen göçmenler arasında yaygın olan cinsiyet eşitliğinden de etkilenmişti. Orta Doğu'da Şiilik, kendi yazılı kaynakları ve bunları yorumlayan ulemasını oluştururken Alevilik sözlü kültür üzerinden gelişti. Anadolu'da patlak veren çok sayıda isyan Aleviliğin adaletçi söylemlerinden etkilenmişti. Alevilerin büyük çoğunluğu Türk kökenli olmakla beraber yaklaşık % 20'sinin Kürtlerden oluştuğu düşünülmektedir. Alevilerin Türkiye nüfusunun % 15-20 arası bir bölümünü oluşturduğu yönünde tahminler vardır. Tarikatların özellikle İstanbul gibi büyük kentlerde serpilme kolları, kitap merkezli İslam anlayışından etkilendiler ve belli yönleriyle Halk İslam'ından uzaklaştılar. Örneğin Bektaşilik, Alevilikle ortak yönler barındırmasına rağmen, Şeyh ve mürit ilişkilerine dayalı silsilesi bakımından klasik tarikat yapılarına daha fazla benzeyen ve oldukça kentli unsurlar taşıyan bir İslam anlayışı geliştirdi. Alevilerin geleneksel liderlerine dede denilirken Bektaşilere Çelebi veya Baba deniliyordu. Yine Nakşibendiliğin taşra kollarından farklı olarak kent örgütlenmeleri, çok daha farklı biçimlere büründü ve tıpkı Bektaşilik gibi devlet seçkinlerinden müritler kazanma başarısı gösterebildi. Osmanlı döneminde etkinliği olan Kadirilik, Rifailik, Cerrahilik, Halvetilik, Mevlevilik gibi tarikatları da unutmamak gerekiyor.

Nakşibendilik, Kadirilik, Süleymancılık, Nurculuk ve Kolları

Nakşibendiliğin, pasif bir dindarıktan ziyade, aktif ve mücadeleci bir Müslümanlığı savunması ve modernleşme süreçlerinde de varlığını sürdürebilmesi, devlet seçkinleri ve aydınlar arasında olduğu kadar, toplumun geleneksel kesimleri arasında da etkinlik kurabilmesini sağlıyordu. Nakşilik, 14. yüzyılın ortalarında Buharalı Mehmed Bahaüddin Nakşibend tarafından kurulmasından bu yana, sadece farklı tabaka ve sınıflardan değil, çok farklı coğrafyalardan insanları da ortaklaştırabilen bir tarihsel birikim oluşturdu. Bugün Türkiye'de Nakşibendi tarikatı şemsiyesi altında toplanabilecek irili ufaklı çok sayıda cemaat vardır. Bunlardan günümüz Türkiye'sinde en etkili olanının Iskender Paşa Cemaati olduğunu söyleyebiliriz. Cemaat, Mehmet Zahit Kotku etrafında gelişti. Müritleri arasında daha sonra Türkiye siyasetinde etkili olacak, Necmeddin Erbakan ve Turgut Özal gibi isimler dikkati çekiyordu. Kotku 1980 yılında vefat ettiği zaman yerine ilahiyatçı damadı Prof. Dr. Esad Coşan geçti. 28 Şubat

1997'de dönemin Refah Partisini ve İslami oluşumları hedef alan süreçte İskender Paşa cemaati, yurt dışına açılmaya yöneldi. Coşan 2001 yılında Avustralya'da vefat etti. Ardından oğlu Nureddin Coşan şeyhlik görevini üstlendi. Nakşibendilikten ilham alan ve farklı kesimlere hitap eden başka cemaatler de söz konusu. Bunlardan en etkili olanı, Erenköy Cemaatidir. Cemaat 1950'lerde Erenköy'e yerleşen Mahmud Sami Ramazanoğlu etrafında gelişti. Ramazanoğlu'nun bağlıları genelde üst gelir gurubuna mensup, eğitilmiş tüccarlardı. Nakşibendiliğe bağlı olup önemli bir ağırlığı olan bir başka grup da Menzil Dergahı etrafında toplanan cemaattir. Adını Adıyaman'a bağlı Menzil Köyü'nden alan cemaat ilk olarak Seyyid Abdülhakim Hüseyini etrafında gelişti ve daha sonra onun oğlu olan, Şeyh Mehmet Reşit Erol zamanında da etkinliğini giderek arttırdı. Mehmet Reşit Erol'un 1996'da vefatıyla şeyhlik Abdülbaki Erol'e geçti. Nakşibendiliğe bağlı İsmail Ağa Cemaati ise taşradan büyük şehirlere gelerek merkezi çevreleyen yerleşimlerde var olma çabasına giren, nispeten yoksul yeni kentliler arasında etkili olmasıyla dikkat çekmektedir. Modern hayata karşı geleneksel kıyafet ve yaşam tarzının savunulmasını önemseyen cemaat üyeleri, çarşaf ve sarıklı, cübbeli bağlılarıyla en fazla göze çarpan İslami oluşumlardandır. Mahmut Ustaosmanoğlu'nun şeyhliğini yaptığı cemaat, Fatih'teki İsmail Ağa Camii etrafında serpiştiği için bu isimle anılmaktadır. Nakşibendiliğin kolları, yukarıda kısaca özetlenenlerden çok daha fazladır. Örneğin Hazneviler, Türkiye Kürtleri arasında etkili bir başka Nakşibendi cemaatidir.

Kadirilik 12. yüzyılda Şeyh Abdülkadir Geylani tarafından kuruldu. İslam dünyasındaki en köklü tarikatlardan olan Kadirilik özellikle Nakşibendi ve Nurcu gruplarla kıyaslandığında, nispeten daha etkisizdir. Kadirilik etkisinde oldukları bilinen belli başlı gruplar, Dr. Haydar Başı liderliğindeki İcmalciler, Kadiri Muhammediye, Galibiler ve Tillocular olarak bilinen cemaatlerdir.

Süleymancılık, Süleyman Hilmi Tunahan tarafından kurulan çok fazla yazılı kaynağı olmayan ve gücünü Kuran öğretme misyonundan alan bir İslami oluşumdur. Eğitilmiş kesimlerden ziyade taşradaki geleneksel dindar aileleri etkileyebilen Süleymancılık, son derece muhafazakâr bir Sünni İslam yorumuna sahiptir. Faaliyetlerini "Kurs ve Okul Talebelerine Yardım Dernekleri" adı altında yürütmeye çalışan Süleymancılar, daha çok Ege ve Akdeniz bölgelerinde taban bulmuştur.

Günümüz Türkiye'sinde Nurculuk şemsiyesi altında irili ufaklı çok sayıda İslami oluşum bulunmaktadır. Tüm bu grupları ortaklaştıran yön, Said Nursi'nin düşünsel mirasından ve hayat tecrübesinden ilham almalarıdır. Nursi, hem 31 Mart (1909) Ayaklanması'na hem de 1925'deki Şeyh Said isyanına karışmakla suçlandı. Nursi, 1926 öncesi dönemini "Eski Said," sonrakini "Yeni Said" diye ikiye ayırır. Yeni Said'in önceliği, İslam'ı günün koşullarında var edebilmektir. Asıl mesajının Nur Risaleleri olduğunu ve otoritesinin oradan kaynaklandığını ısrarla vurgulayarak, metin merkezli bir dinî yorum ortaya koydu. Nursi'ye göre bağ (rabita) kurulması gereken kaynak onun risaleleriydi. DP iktidarında artık Nur Risalelerini bitirmiş, siyasal yaşamla yeniden ilgilenmeye başlamıştı. DP döneminde nispeten daha rahat hareket eden Nursi, yine de kovuşturmayla uğramaktan kurtulamaz. 1960'da Urfa'da vefat eder.

Nurculuğun Kolları

Nurcuların diğer İslamcı oluşumlardan önemli bir farkı, gazete ve dergi yayıncılığına verdikleri önemdir. Özellikle 1970 yılından itibaren yayımlanmaya başlayan Yeni Asya gazetesi, AP yanlısı ve komünizm karşıtı çizgisiyle dikkat çekecekti. Genel olarak Nurculuğun MNP-MSP-RP çizgisinde temsil edilen İslamcı partilere mesafeli durduğu ve DPAP-DYP-ANAP çizgisindeki merkez sağ geleneğe destek vermeyi tercih ettikleri söylenebilir. Zamanla "Yeni Asyacılar" ismi, Nurculuğun ana gövdesi için kullanılır oldu. MSP kurulduğunda ciddi sayıda Nurcu bu partiyi desteklemişti. Parti, 1973 seçimlerinden sonra CHP'yle koalisyonla gidince özellikle Yeni Asyacıların başlattığı bir karşı kampanya sonucunda Nurcuların büyük bölümü MSP'den koptular. Gülen Cemaati, 1970'lerin başında, Nur Dersaneleri yerine Işık Evleri adıyla yeni bir yapılanmaya gitmiş, 1978 yılındaysa Sızıntı isimli bir dergi çıkarmaya başlamıştı. 1980 sonrasında ANAP'ı destekleyen ve Turgut Özal'ın teşvik ettiği Gülen Cemaati, Refah Partisinin (RP) etkisini artırdığı 1990'ların başında daha da görünür hâle geldi. 1980'lerde Nurcuların bir bölümü ANAP iktidarıyla yakınlaşırken Yeni Asya çizgisi DYP'yi desteklemeyi tercih etti. RP'ye mesafeli duran Nurcu çevrelerin büyük bölümü AKP'ye açık destek verdiler.

1965-1980 ARASI DÖNEMDE DİN DEVLET İLİŞKİLERİ

İslami talepleri olan çevrelerin verdikleri oy desteğiyle Adalet Partisi, 1965 seçimlerinden %52,9 oy alarak büyük bir zaferle çıktı. AP lideri Demirel, tam bir denge siyasetçisiydi. AP iktidarında din devlet ilişkileri bakımından atılan önemli adımlardan birisi, 1967 yılında liselere de seçmeli din dersinin konulması oldu. 11 Nisan 1967 tarihinde yasa dışı Hizb-üt Tahrir Örgütüne üye on kişi tutuklandı. 1968 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğrencisi Hatice Babacan, derslere başörtüsüyle girmeye kalkınca, okuldan uzaklaştırıldı. 1970 yılında Milli Görüş çizgisindeki ilk siyasal İslamcı parti olan Milli Nizam Partisi (MNP) kuruldu ve kısa sürede önemli bir oy desteği elde etti. Erbakan, 1968 yılında Türkiye Odalar Birliğinin başkanlığına seçilmiş, bu gelişmeden ürken Demirel, Erbakan'ı bu görevden uzaklaştırmıştı. Daha sonra Erbakan Konya'dan bağımsız aday olarak 1969 seçimlerine katılmış ve yüksek bir oy oranıyla seçilmeyi başarmıştı. 11 Ekim 1972'de kurulan Milli Selamet Partisinin (MSP) başına geçti. MSP, 1973 seçimlerinde % 11,8 oy alarak 48 sandalye kazanmayı başardı. Seçimlerden birinci çıkan CHP ve MSP'nin Ocak

1974'de bir koalisyon hükümeti kurmaları, bazı muhafazakar ve milliyetçi çevrelerin sert tepkilerine neden oldu. CHP-MSP koalisyonundan sonra "Birinci Milliyetçi Cephe" olarak bilinen ve AP, MSP, MHP ve Cumhuriyetçi Güven Partisinden (CGP) oluşan yeni koalisyon hükümeti, Mart 1975'te kuruldu ve 1977 genel seçimlerine kadar sürdü. 1977'de MSP'nin oyu %8,6'ya, sandalye sayısı da 24'e düşmüştü. MSP'nin kaybettiği oyları, % 6,4 oy alan MHP'ye kaptırdığı görülecekti. Seçimlerden sonra AP, MHP ve MSP, İkinci Milliyetçi Cephe koalisyon hükümetini kurdular.

Alevilerle İlgili Tartışmalar

Alevilerin büyük çoğunluğu Kurtuluş Savaşı'na destek verdiler. Daha sonra kurulan laik cumhuriyet rejimini de benimsediler. Alevilerin önemli bir kısmı, 1950 seçimlerinde DP'ye destek verdiler. Bu dönemde Alevileri tanıtan kitaplar yayımlanmaya da başlandı. Bu kitaplar arasında en tartışma yaratanlardan birisi, Halil Öztoprak'ın 1951'de yazdığı, "Kuranda Hikmet, Tarihte Hakikat: Alevilerde Namaz" kitabıydı. Kitabın tezleri DİB yöneticilerini kızdırdı. 1957'de 67 İl Müftüsü kitaba karşı bir bildiri yayımlayarak yakılmasını, yazarın da idamla yargılanmasını istediler. Yazar, yapılan yargılama sonucunda beraat etti. 1966'da yüzlerce Alevi, hükümete bir dilekçe vererek, Alevilerin DİB'de temsilini talep ettiler ve kendilerine karşı ayrımcılık yapıldığını savundular. Aleviler, Cumhuriyet tarihinde ilk kez bu türden bir girişimde bulunmuşlardı. 1960'ların ikinci yarısından itibaren Aleviler ve Sosyalist hareket arasında sıcak bağlar gelişti. Alevi tarihi, Pir Sultan Abdal gibi önemli şahsiyetler, sosyalist tezler ışığında yeniden yorumlanıyordu. Türkiye İşçi Partisi de (TİP) Alevilerden destek görmüştü. 1966'da Aleviler Cem Dergisi adıyla bir süreli yayın çıkararak, günümüze kadar varlığını sürdürecektir önemli bir yayın girişiminde bulundular. Aynı yıl, Alevilere hitap eden Birlik Partisi kuruldu. Alevilerin büyük çoğunluğu Ecevit liderliğindeki CHP'ye ve değişik sosyalist gruplara destek vermeyi tercih ettiler.

1980-1997 ARASI DÖNEMDE DİN DEVLET İLİŞKİLERİ

Darbecilerin "sabırlarını en fazla taşıyan girişim" olarak gösterdikleri olay, 6 Eylül 1980'de MSP'nin düzenlediği Konya Mitingi'ydı. Darbeden sonra sol, milliyetçi ve İslamcı çevrelerden on binlerce kişi tutuklanarak yargılandı. Erbakan ve çok sayıda MSP'li yargılandılar. Delil yetersizliği gerekçesiyle beraat eden Erbakan ve dava arkadaşları, artık enerjilerini siyasal hayata verebilirlerdi. Erbakan, 1987 yılında, 1983 yılında kurulan Refah Partisinin (RP) liderliğini üstlendi. Turgut Özal liderliğindeki Anavatan Partisi (ANAP), 1983 seçimlerinde iktidara geldi. Özal'ın, Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) Müsteşarlığı yaptığı dönemde teşkilata dindar kimlikleriyle bilinen isimleri olarak kadrolaşmaya gittiği, o dönemin laik çevrelerince sıklıkla dile getirilen bir eleştiriydi. Bu isimler, laik basın tarafından "Takunyalılar" olarak adlandırılıyorlardı. Özal, MSP'nin genç ve yetenekli kadrolarından bazı isimleri de ANAP'a transfer etmiş, böylece partisinde "Mukaddesatçılar" olarak bilinen dindar bir grubun oluşmasına vesile olmuştu. Özal, ANAP'a destek veren Gülen cemaatine mensup isimlerin iktisadi hayatta başarılı olmaları için kimi kolaylıklar sağlamıştı. Yine başta İskender Paşa cemaati olmak üzere, çok sayıda İslami grup, ANAP döneminde iş hayatına yönelerek şirketleştiler.

Refah Partisinin Yükselişi

RP, girdiği her seçimde istikrarlı biçimde oyunu artırmayı bildi. RP'nin Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) ve İslahatçı Demokrasi Partisi (İDP) ile üçlü ittifak kurarak girdiği 1991 seçimlerinde alınan toplam oy %16,2'ye ulaşmıştı. RP, 1991 seçimlerinden önce yürüttüğü kampanya ile sosyal meseleleri gündeme getirerek kent yoksullarına yönelmişti. Bu strateji özellikle İstanbul'da başarılı sonuçlar verdi. Bu dönemde İstanbul'un RP'li yeni başkanı Recep Tayyip Erdoğan da kamuoyunun yakından tanıdığı bir isim hâline geldi. Erdoğan'ın anketlerde önde görünmesiyle beraber irtica tartışmaları yeniden gündeme oturdu. Erdoğan başkan seçildikten sonraki ilk Belediye Meclisi toplantısında açılışı Fatih ile yapmak istedi. Erdoğan'ın uzun zamandır savunduğu Taksim'e cami projesi, isteyen kız öğrencilere özel otobüs tahsis edebilecekleri, evlilik çağındaki gençlere maddi yardımda bulunacakları, belediye kokteyllerinde alkole izin vermeyecekleri ama belediye çalışanlarının kıyafetlerine karışmayacakları türünden mesajları, laik çevrelerde tedirginlikle karşılandı.

Başörtüsü Meselesi

Başörtüsü meselesinin gündeme geldiği ilk olay, 1968 yılındaki Hatice Babacan'ın İlahiyat Fakültesine başörtüsüyle gelme girişimiydi. Başörtüsü veya "türban" meselesi, 1980'lerin ikinci yarısına damgasını vuracaktı. 26 Temmuz 1984'te Ege Üniversitesinden Doç. Dr. Nebahat Kuru'nun derse başörtüsüyle girmesi olay yarattı. Kuru Üniversiteden atılırken aynı yıl Uludağ Üniversitesinden bir başka öğrenci daha başörtüsü taktığı için üniversiteden uzaklaştırıldı. 1987'de YÖK, türban yasağının devam etmesi kararını aldı. Mayıs ayında Ankara 3. Bölge İdare Mahkemesi türban yasağını durdurdu. 1989 başında Anayasa Mahkemesinin üniversitelerde türbanı Anayasa'ya aykırı bulmasıyla sorun daha da karmaşık hâle geldi. Yargıtay 4. Hukuk Dairesi, Aralık 1999'da, "türbanın yükseköğretim kurumlarında serbest sayılan kıyafet kapsamında düşünülmemeyeceğine" karar verdi. AİHM Temmuz 2004'te, kamusal alanda türban yasağıyla ilgili Türkiye aleyhine açılan davada, Türkiye'yi oy birliğiyle haklı bularak yasağın meşru temeli olduğuna işaret etti. Milletvekili seçilen Merve Kavakçı'nın başörtüsü ile Meclis'e gelerek yemin etmesinin engellendiği 1999 yılından sonra "kamusal alan ve başörtüsü yasağı" konusundaki tartışmalar devam etti.

Başörtüsü konusunda en son girişim MHP ve AKP'nin Şubat 2008 yılında birlikte hazırladıkları, üniversitelerde türbanı serbest bırakan anayasa değişikliği teklifiydi. Öneri, 411 milletvekilinin onayıyla Meclisten geçmesine rağmen, Anayasa Mahkemesi tarafından 5 Haziran 2008 tarihinde iptal edildi. Buna rağmen, özellikle 2008 yılından sonra, başörtüsü sorunu üniversitelerde fiilen ortadan kalktı.

Doğru Yol Partisi (DYP) Genel Başkanı Tansu Çiller ve Refah Partisi Genel Başkanı Necmettin Erbakan, öncelik Erbakan'da olmak üzere dönüşümlü başbakanlık ilkesinde anlaşınca, Türkiye'nin 54. Erbakan'ın I. Hükümeti kurulmuş oldu. Böylece Necmettin Erbakan, "73 yıllık Cumhuriyet'in ilk İslamcı Başbakanı" olarak tarihteki yerini aldı. Kamuoyunda bilinen adıyla Refahiyet Koalisyonu, 28 Haziran 1996'da başlayacak ve fırtınalı bir yılın ardından 30 Haziran 1997'de sona ermek zorunda kalacaktı.

1997 SONRASI DÖNEMDE DİN DEVLET İLİŞKİLERİ

28 Şubat 1997 tarihinde yapılan MGK toplantısında, Erbakan Hükümeti'nden bir dizi kararı uygulaması istendi. 28 Şubat müdahalesinden sonra Refahiyet Hükümeti devrildi. Türkiye 2002'ye kadar koalisyon hükümetleriyle yönetildi. Kuran kurslarına 12 yaş sınırı getirildi ve bu kursların açılmaları zorlaştırıldı. Sekiz yıllık zorunlu eğitim kapsamında imam hatip ortaokulları kapatıldı. Ayrıca imam hatip mezunlarının kendi alanları dışındaki bölümlere girmeleri zorlaştırıldı. Böylece bu okullar yarı yarıya öğrenci kaybettiler. RP kapatılmasından sonra Milli Görüşçüler, Fazilet Partisiyle (FP) yollarına devam kararı aldılar. Başörtülü vekil Merve Kavakçı'nın yemin etmesi engellendi ve vekilliği düşürüldü. FP de yine "laikliğe karşı eylemlerin odağı haline geldiği" gerekçesiyle 22 Haziran 2001'de kapatıldı. FP'nin kapatılmasıyla bu hareket içerisinde "Yenilikçiler" ve "Aksaçlılar" diye bilinen iki grup arasındaki rekabet, ayrılmaya sona erdi. Erbakan liderliğindeki kanat, Recai Kutan'ın genel başkanı olduğu Saadet Partisini (SP) kurarken Yenilikçiler, 14 Ağustos 2001'de Adalet ve Kalkınma Partisini (AKP) kurdular. Bu arada parti kurucusu ve lideri Erdoğan, 1997 yılında Siirt'te düzenlenen bir mitingde okuduğu bir şiir nedeniyle "halkı sınıf, ırk, din, mezhep veya bölge farklılığı gözeterek kin ve düşmanlığa tahrik ettiği" gerekçesiyle 10 ay hapis cezasına çarptırıldı. 2002 Genel Seçimlerinde oyların %34'ünü alan AKP, TBMM'de 363 sandalyelik bir temsil oranına erişti. Bu sırada Tayyip Erdoğan siyasi yasaklıydı ve 58. Hükümet, Abdullah Gül tarafından kurulacaktı. Kısa süre sonra TBMM, Erdoğan'ın siyasi yasağını kaldırdı. Böylece Erdoğan 59. Hükümetin Başbakanı oldu. "Milli Görüş gömleğini çıkardık" diyen Erdoğan liderliğindeki AKP, kendisini Muhafazakâr Demokrat olarak tanımladı. AKP, laiklik tartışmalarında daha çok Anglo-Sakson modeli olarak bilinen, devletin dinî alana müdahale etmediği ılımlı bir laiklik anlayışı savunuyordu. AKP döneminde bütçe içindeki payı daha da artan DİB'in 2012 bütçesindeki payı, %22,4 artışla 3 milyar 891 milyon TL'ye çıkarıldı. Diyanetin bütçeden aldığı pay %1,1 oldu. Alevilerin uzun süredir dillendirdikleri talepler konusunda DİB, statükocu bir tavır benimsedi. I. Erdoğan Hükümeti döneminde Cumhurbaşkanlığı görevini sürdüren Ahmet Necdet Sezer'le ciddi gerilimler yaşanacaktı. Bu gerilimlerin önemli bir kısmı, kamusal alan tartışmalarıyla ilişkiliydi. Yine Sezer, AKP'nin 28 Şubat sürecinde yapılan düzenlemeleri ortadan kaldırmasına direnç gösterdi. 22 Temmuz 2007'de yapılan seçimleri AKP, %46 gibi yüksek bir oranla kazandı. Yeni Meclis, 28 Ağustos 2007'de Abdullah Gül'ü Cumhurbaşkanı seçerek bu süreci sonlandırdı.

Türkiye'de Ordu-Siyaset İlişkisi

Merkezileşme, ordunun içinde yetki ve gücün her seviyede tek elde toplandığı bir askerî yapıyı anlatmaktadır. **Özerkleşme** ise devlet yapısı içinde ve siyasal iktidar karşısında, ordunun iç ve dış siyaset konularında doğrudan bir siyasal rol oynamasına ve bunu mümkün kılan düzenlemelere işaret etmektedir.

Cumhuriyet dönemiyle birlikte, ordu, sadece askerî işlerle değil, iç ve dış siyasetin tüm konularıyla ilgili bir aktör oldu. 1923-1927 arası siyasi elitler arası mücadele büyük oranda silahlı kuvvetlerin kontrolü üzerinden yürüdü.

27 MAYIS 1960 DARBESİ

27 Mayıs 1960'tan 15 Ekim 1961 seçim sonuçlarına göre oluşan meclisin açıldığı 25 Ekim 1961'e kadar geçen süre askerlerden oluşan Millî Birlik Komitesi (MBK) güdümünde bir askerî rejim dönemiydi.

DP'ye 1950'lerdeki üç seçimi kazandıran hegemonya projesi dört sacayağı üzerine oturuyordu: Ekonomik kalkınma, patronaja dayalı yeniden dağıtım, muhafazakâr modernleşme ve millî iradenin gerçekleşmesi olarak demokrasi.

Hegemonya, farklı sınıfsal veya sınıf-bağlantılı toplumsal güçlerin belirli bir sınıfın siyasi, entelektüel ve ahlaki önderliği altında örgütlenmesidir.

Popülizm, siyasetin çatışma eksenini iktidar bloğu karşısında halk (veya millet) bloğu şeklinde kuran, bu bloklar altında farklı sınıfsal ve diğer toplumsal kesimleri dizen, bunu da ideolojik söylemler kadar patronaj ilişkilerine dayalı yeniden dağıtım mekanizmalarıyla gerçekleştiren bir siyaset tarzıdır.

DP söylemlerinde, Türkiye’de bugüne kadar iktidar bloğunu hep askerî-sivil bürokrasinin ve onunla organik ilişki içindeki aydınların oluşturduğunu ileri sürüyor ve bunun karşısında kendisinin geride kalan tüm millet bloğunu temsil ettiğini iddia ediyordu. DP, millet bloğunun altında hem ticaret burjuvazisi, büyük toprak sahipleri gibi hakim sınıfları hem de küçük ve orta köylülük, işçi sınıfının bazı kesimleri gibi tabi sınıfları topluyor, aynı zamanda kendini kültürel olarak dışlanmış hissedenleri de içeriyordu. DP, bu projeye 1950 seçimlerinden açık bir zaferle çıktı. Bunda ekonomik büyümenin ve pastadan pay dağıtmanın ve/veya pay alma umudunun büyük etkisi vardı. 1950’lerin ikinci yarısı ise gitgide derinleşen bir iktisadi ve siyasi kriz dönemiydi. 1954 yılından itibaren tarım-ticaret merkezli büyüme stratejisini mümkün kılan unsurlar ya ortadan kalktı ya da sınırlarına vardı. Bu tarihten itibaren, DP iktidarı, ekonomik büyümeyi makroekonomik istikrarsızlık üreten enflasyonist politikalarla, devletin hem iktisadi teşekkül hem de altyapı yatırımlarıyla sağlamaya çalıştıysa da büyüme hızı ciddi biçimde düştü. Demokrasiyi seçimlerden çıkan **“millet iradesi = çoğunluğun iradesi”** olarak gören DP kendisine her türlü muhalefeti de millet iradesine muhalefet olarak kodlayarak baskıcı politikaları meşrulaştırmaya çalıştı. Yargı, üniversite mensuplarının ve bürokratların iş güvenliğine müdahale edildi, üniversite profesörlerine siyaset yasağı getirildi. Basın özgürlüğü, düşünce ve ifade özgürlüğü hapis cezalarını da içeren yollarla iyice kısıtlandı. Yerel sendikaların kapatılması, toplu sözleşme ve grev hakkının tanınmaması gibi uygulamalarla sendikalar da bu süreçten nasibini aldı. 1953’te CHP’nin bütün mal varlığının Hazine’ye aktarılması, Temmuz 1953’te Atatürk devrimlerine karşı olduğu gerekçesiyle Millet Partisinin kapatılması ilk akla gelen uygulamalardandır. Nisan 1960’ta DP Meclis grubu bir bildiri yayımlayarak CHP’yi “silahlı ve tertipli ayaklanma” hazırlamakla, bir kısım basını da bunu desteklemekle suçladı ve bu suçları soruşturmak üzere Meclis’te hepsi DP’li olan 15 kişilik bir Tahkikat Komisyonu kuruldu. DP’nin basına yönelik otoriter tavrını eleştiren 28 milletvekilinin DP’den ayrılarak Aralık 1955’te kurdukları Hürriyet Partisi ve CHP bu sürecin en önemli aktörleriydi.

Alt ve orta rütbeli subaylardan oluşan bir yapı 27 Mayıs 1960 sabahı darbeye siyasal iktidara el koydu. Bu darbe Kara Kuvvetleri Komutanı Org. Cemal Gürsel’i başa getirdi. Geçici anayasa olarak da anılan 1 sayılı yasanın 1. maddesiyle MBK yeni genel seçimlerle oluşacak meclise iktidarı devredinceye kadar tüm egemenlik haklarını devraldı, 13 Aralık 1960’ta ise 157 sayılı yasa ile oluşturulan Temsilciler Meclisi, MBK ile birlikte kurucu meclisin bileşenleri olarak ilan edildi. Bu dönem zarfında kurulan üç hükümet aslen sivillerden oluştu. Enflasyonist baskılar altında sabit gelirli subayların sosyoekonomik durumunun kötüleşmiş olması, ordunun modernleştirilmesi yönünde reform beklentisi içinde olan özellikle alt ve orta rütbeli subayların bu konudaki hayal kırıklığı, ordunun siyasal yapı içindeki konumunun arka plana atılmış olması DP karşıtı darbeci eğilimleri besleyen unsurlardı. Gerçekten de MBK iktidarı hem memur ve subayların maaşlarında iyileştirmeye gitti hem de Türkiye’nin en büyük holdinglerinden biri hâline gelecek Ordu Yardımlaşma Kurumunu (OYAK) kurdu. Ancak subayları darbeye sevkeden temel neden DP’nin siyasal, iktisadi ve sosyal uygulamaları karşısında duydukları derin rahatsızlıktı. Halka 27 Mayıs’ı anlatmak üzere yapılacak konferanslarda kullanılmak üzere hazırlanan ESASLAR başlıklı yayımda “27 Mayıs inkılap hareketi niçin yapıldı?” bölümünde de nedenler şöyle sıralanmaktadır:

1. “Partizan bir idare kurulması ve hukuk devleti vasfının ortadan kalkması
2. Plansız bir yatırım politikası ve suistimaller
3. Enflasyonist bir mali politika ve hayat pahalılığı
4. Fikir hayatı üzerine baskı ve basın hürriyetini tehdit
5. Tek parti diktatoryasının kurulması ve Büyük Millet Meclisinin meşruluğunu kaybetmesi”.

“Millî Birlik Komitesi’nin Direktifi” ve “Millî Birlik Komitesi’nin Memleket Meseleleri Hakkında Temel Görüşleri” adlı resmî yayınlar şunları öngörmektedir: Özel teşebbüse müdahale etmeyecek dengeli bir devletçilik yoluyla sanayileşme, toprak ve tarım reformu, adil vergi sistemi; işçilerin sosyal haklarının sağlanması, istihdamın artırılması, sosyal adalet ilkesine uygun bir sağlık politikası; demokratik hukuk nizamı, yeni anayasa ve seçim kanunu; ordunun yapısının modernleştirilmesi.

27 Mayıs askerî rejiminin en temel iki icraatı Devlet Planlama Teşkilatının (DPT) kurulması ve devlet yapısını ve devlet-toplum ilişkilerini yeniden düzenleyen 1961 Anayasası’nın hazırlanması oldu. 30 Eylül 1960’ta da 91 sayılı yasa ile DPT kuruldu. 1961 Anayasası ise 27 Mayıs rejiminin en temel icraatıydı. Temsilciler Meclisi meslek odaları, yargı, basın, üniversite, sanayi ve ticaret odaları, sendika, tarım teşekkülleri temsilcilerinin ve açık olan iki parti (CHP ve Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi -CKMP-) temsilcilerinin yanı sıra MBK, Devlet Başkanı ve Hükümet tarafından atananlardan oluşuyordu. 1961 Anayasası hem görece demokratik hem de militarist tonlar içerdi. Bir yandan, hem temel hak ve özgürlükler, sendikal, sosyal ve siyasi haklar açısından siyasal alanı genişletiyordu, hem de yargı, üniversite özerkliği, Anayasa Mahkemesi’nin kurulması, çift meclis, yasamanın güçlendirilmesi yoluyla yürütmenin

eylemlerine denetim getiriyordu. Merkezleşme adına bozulmuş olan rütbe piramidi ve emir komuta hiyerarşisi toplu emekliye sevklerle düzeltilmeye çalışıldı. Özerkleşme yönünde ise birçok hamle yapıldı. Askerî bürokrasi yürütmenin üçüncü başı olarak sayıldı. Genelkurmay Başkanlığı Millî Savunma Bakanlığı yerine tekrar Başbakan'a karşı sorumlu kılındı. Millî Güvenlik Kurulu (MGK) anayasal bir organ olarak kuruldu. Bu dönemde kurul sivil üyelerin çoğunlukta olduğu sivil-asker karma bir kurul olup görevi de millî güvenliği ilgilendiren her türlü konuda Bakanlar Kuruluna "tavsiyede bulunmak"tı. Yassıada'da toplanan ve Yüksek Adalet Divanı adı verilen özel mahkeme 14 Ekim 1960'tan 15 Eylül 1961'e kadar faaliyet gösterdi. Toplam 592 kişi sanık olarak yargılandı. 228 kişi hakkında ölüm cezası istendi, 15 kişi hakkında idam cezası verildi, bu cezalardan üçü infaz edildi: Adnan Menderes (Eski Başbakan), Fatin Rüştü Zorlu (Eski Dışişleri Bakanı) ve Hasan Polatkan (Eski Maliye Bakanı).

12 MART 1971 MUHTIRASI

1961-1965 arası dönem dört zayıf koalisyon hükûmeti ile geçti. 21 Ekim (1961) Protokolü ancak İnönü'nün başbakanlığının ve Cemal Gürsel'in cumhurbaşkanlığının parti liderlerince kabul edildiği Çankaya Protokolü (24 Ekim 1961) ile aşılabildi. Albay Talat Aydemir liderliğinde önce 22-23 Şubat 1962'de ardından da 20 Mayıs 1963'te gerçekleşen darbe girişimleri Başbakan İnönü'nün, diğer parti liderlerinin ve yüksek komuta heyetinin karşı koymaları ve darbecilerin iç anlaşmazlıkları sayesinde başarısız oldu. İkinci girişimden sonra Aydemir dâhil 7 idam cezası infaz edildi ve tüm harp okulu öğrencileri, darbeci tüm subay ve askerler tutuklandı. 1965 seçimleri, Demirel liderliğindeki AP'yi % 52,87 oranında oyla tek başına iktidara getirdi. AP de sağ popülist bir siyaset tarzını izleyerek Türkiye'de iktidar blokunu CHP, yüksek bürokratlar, aydınlar, üniversite ve yargı elemanlarından ve kısmen de ordu mensuplarından oluşan bir yapı olarak tarif ediyordu. Bunun karşısında kendisinin temsile soyunduğu kesimler ise sanayi burjuvazisi, ticaret burjuvazisi, büyük toprak sahipleri, esnaf köylüler, işçi sınıfının uysal kesimleri, milliyetçi-dindar muhafazakâr kesimlerdi. AP sanayileşme merkezli bir kalkınma stratejisi izliyor, ekonomide özel sektörü ön plana alıyor fakat İİS'ye uygun biçimde devletin ekonomiyi müdahalesini de öngörüyordu. Devleti hem paternalist bir ilişki içinde millete hizmet götüreceği bir aygıt hem de bekası korunacak bir aygıt olarak görüyordu. Anti-komünizm dozu yüksek bir milliyetçilik ile laiklik sınırlarını zorlamayacak şekilde dinî kimliğin yaşanmasını destekleyen bir muhafazakârlığı birleştiriyordu. Demokrasiyi de seçimlerden çıkan çoğunluk iradesi olarak görüyordu. AP orduyla ilişkilerini ise Ümit Cizre-Sakallıoğlu'nun "**tarafsızlaştırarak yakınlaşma**" olarak adlandırdığı strateji üzerinden kurdu.

Samuel P. Huntington, 1969'da yayımlanan "Değişen Topumlarda Siyasal Düzen" kitabında geniş toplumsal kitlelerin siyasallaşmasının ve artan taleplerin devletin üzerine aşırı yük bindirdiğini, bunun da yönetilemezlik krizine yol açtığını, düzeni korumak üzere ise orduların müdahalelerinin gerektiğini ileri sürer.

Claus Offe'ye göre bu tarz muhafazakâr kriz kuramındaki "yönetilemezliğin" altında yatan emek ve sermayenin politik-hegemonik talepleri üzerinden işleyen sınıf mücadelesidir. 12 Mart'ı doğuran kriz dinamikleri buna uymaktadır.

Türkiye'de 1960'ların özellikle ikinci yarısı toplumsal ve siyasal hareketlerin ivme kazandığı bir dönemdi. İşçiler, öğretmenler, aydınlar, üniversite gençliği bu dönemde daha çok siyasallaştı, hak ve talep mücadelesi içine girdi. 27 Mayıs rejimi altında 1961'de kurulan ve parlamenter yollarla sosyalizme geçişi savunan Türkiye İşçi Partisi (TİP), 1965 seçimlerinde meclise 15 milletvekili ile girdi ve etkili bir muhalefet yürüttü. 1969'a geldiğinde TİP teorik ve pratik açıdan yetersiz bulunarak Türkiye Devrimci Gençlik Dernekleri Federasyonu (Dev-Genç) kuruldu. İşçi hareketine baktığımızda da siyasetler üstü ve uzlaşmacı sendikacılık çizgisini izleyen Türk-İş karşısında, 1967'de, sınıf ve kitle sendikacılığını ilke edinen ve sosyalist harekete yakın Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) kuruldu. Özellikle özel sektörde örgütlenen ve güçlü bir mücadele pratiği sergileyen DİSK'le beraber grevler arttı, bunun yanı sıra fabrika işgalleri, kitlesel protestolar gibi eylem türleri de kullanılmaya başlandı. Türkiye Komünist Partisi geleneğinden gelen Millî Demokratik Devrim hareketi ise darbeci bir iktidar stratejisi izlemese de Sovyetler Birliği Komünist Partisinin aşamalı devrim stratejisini takiben kapitalizmin az geliştiği ülkelerde demokratik devrimin gerçekleşmesinde ilerici subayların da bir rol oynayacağını kabul eder. 1969'da yine tek başına iktidar olan AP'nin bu siyasallaşma karşısında stratejisi "dikta veya faşizm yollarına başvurmadan devleti otoriter devlet hâline getirmektir." 1969 seçimleri öncesinde Necmettin Erbakan'ın küçük ve orta boy Anadolu sermayesinin desteğiyle TOBB başkanlığını kazanmasına Demirel TOBB seçimlerini iptal ederek müdahale etmişti. Bunun üzerine Erbakan 1969 seçimlerinde bağımsız milletvekili oldu ve Ocak 1970'te İslamcı sağın ilk bağımsız partisi Millî Nizam Partisi'ni kurdu. 25 Ocak 1970 MGK toplantısında, dönemin Hava Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur ordudaki rahatsızlıkları ve çözüm önerilerini dile getiren bir rapor sunar. 21 Kasım 1970'te yine Batur bu sefer Cumhurbaşkanı'na darbenin geldiğini söyleyen bir mektup daha sunar..

Ordu içinde her biri müdahaleyi öngören üç farklı akımın olduğu söylenebilir. Birincisi, Orta Doğu'da yaşanmış Baas tipi bir darbe ile kapitalizm dışı bir yolu savunanlardır. Bu Doğan Avcıoğlu'nun ideolojik çizgisidir. Son ana kadar Muhsin Batur ve Kara Kuvvetleri Komutanı Faruk Gürler'in de irtibat içinde olduğu görülen ve 9 Mart'ta yapılması planlanan böylesi bir darbe, Batur ve Gürler'in son anda geri çekilmeleriyle boşa çıkar. İkincisi, Muhsin Batur'un 27 Mayısçı modernist-kalkınmacı iyimserliği devam ettiren ve 27 Mayıs reformlarının hayata geçirilmesini talep eden akımdır. Asayiş ve düzen temel derttir fakat bunun ekonomik ve sosyal reformlarla sağlanacağı düşünülür. Üçüncüsü, Tağmaç'ın reformları değil yasa, asayiş, düzen söylemi üzerinden mutlak bir otoritaryanizmi savunan çizgisidir.

Tağmaç'a göre, "toplumsal uyanış ekonomik gelişmeyi aşmıştır", "İhtilal sol olur, bu sefer 27 Mayıs değil 1917 olur", "bu anayasa ile memleket yönetilemez", "ekonomik-sosyal reformlar ordu işi değildir." 12 Mart 1971 tarihinde, genelkurmay başkanı ve üç kuvvet komutanının imzasıyla Cumhurbaşkanı Sunay'a ve Meclis ve Senato başkanlarına bir muhtıra metni verildi. Böylece, radikal 9 Mart darbe girişimi tasfiye edilmiş ve 12 Mart'ta Batur-Gürler (27 Mayısçı reformizm) ve Tağmaç (otoriterleşme) kanatlarının uzlaşısını yansıtan ve düzeni tesis etmeye yönelik bir muhtıra verilmiştir.

Demirel, bunun anayasa ve hukuk devleti ile bağdaşmadığını söyleyerek istifa etti. 12 Mart ara rejimi sırasında ilk yapılan icraat hiyerarşi dışı eğilimlere gözdağı vermek oldu. 17 Nisan'da 11 ilde sıkıyönetim ilan edildi. Sıkıyönetim altında grevler yasaklandı, basın özgürlüğü kısıtlandı, günlük gazetelere süreli kapatma cezaları verildi. Sonrasında gelen tutuklama ve işkencelerin hedefinde sosyalistler, devrimci gençlik örgütleri ve aydınlar vardı. Bu dönemde üç devrimci genç (Deniz Gezmiş, Yusuf Aslan ve Hüseyin İnan) idam edildi. 12 Mart döneminde TİP Kürtçülükten, MNP ise İslamcılıktan kapatıldı. AP hükümetinin istifasından sonra, 26 Mart 1971'de Nihat Erim başbakanlığında ağırlıklı teknokratlardan oluşan I. Erim hükümeti kuruldu. Aralık 1971'de kurulan II. Erim hükümetinin de ömrü Mayıs 1972'ye kadar sürdü. Mayıs 1972'den sonra da AP kontrolündeki Ferit Melen ve Naim Talu hükümetleri görev aldı. Bunun anlamı, muhtıra metnindeki reformist çizginin değil otoriter çizginin galip geldiğiydi. 12 Mart ara rejiminin en büyük icraatı ise Eylül 1971 ve Mart 1973'te gerçekleştirilen anayasa değişiklikleriyle 1960 sonrasında açılmış olan siyasal alanın daha otoriter bir devlet yapılanmasıyla kapatılması oldu. Bu dönemdeki anayasa değişiklikleriyle temel hak ve özgürlükler, basın ve ifade özgürlüğü, dernek kurma hakkı, özel hayatın gizliliği sınırlandı; kişi güvenliği sınırlandı ve hakim önüne çıkarılma süresi uzatıldı, doğal yargıç ilkesi bozuldu, Devlet Güvenlik Mahkemeleri kuruldu, yargının yürütme üzerindeki denetimi sınırlandı; yargı bağımsızlığı törpüldü, Anayasa Mahkemesi'nin anayasa yargısı yetkisi şekil şartlarıyla sınırlandı; sendikaların ve siyasi partilerin faaliyet alanları daraltıldı, kamu çalışanlarının sendika hakkı engellendi; üniversitelerin ve Radyo ve Televizyon'un özerkliği kaldırıldı ve daha sıkı devlet denetimine tabi kılındı. Sıkıyönetim ilan gerekçeleri genişletildi. Sivillerin askerî olmayan suçlardan askerî mahkemelerde yargılanması mümkün kılındı. Askerî Yüksek İdare Mahkemesinin (AYİM) kurulmasıyla da askerî kişilerin kamu idaresiyle tüm ilişkileri doğal yargı sürecinin dışına çıkarıldı ve tasfiye, emeklilik, terfi ve atamalarda orduya ciddi bir özerklik sağlandı. Yüksek Askerî Şura (YAŞ) kanunuyla şura âdeti bir "Ordu Konseyi" hâlini aldı ve komutan atama ve terfilerinde belirleyici güç askerlerin oldu. Son olarak da TSK'nin elindeki malların Sayıştay tarafından denetlenmesi engellendi. OYAK, subayları orta sınıf yaşama ve kapitalist ekonomik sisteme dahil etme yoluyla çok daha fazla iç bütünlüğü koruyacak iktisadi bir aygıt olarak kullanıldı.

G. O'Donnell'in Latin Amerika'da işçi sınıfını disipline edip, teknokratik hükümetlerle İİS'yi derinleştirmeyi hedefleyen darbeler için söylediği gibi, 12 Mart da Türkiye'nin ekonomik ve sosyal gelişiminin bürokratik-otoritaryanizm ile yönetilme girişimidir.

12 EYLÜL 1980 ASKERİ DARBESİ

- 650 bin kişi gözaltına alınıp, 210 bin dava açıldı, 230 bin kişi yargılandı, 7 bin idam cezası istendi, 517 idam cezası verilip 50 kişi infaz edildi, 71 bin kişi TCK'nin 141, 142 ve 163. maddelerinden, 98 bin 404 kişi "örgüt üyesi olmak" suçundan yargılandı.
- 300 kişi kuşkuyla bir şekilde öldü. 171 kişinin "işkenceden öldüğü" belgelendi. Cezaevlerinde toplam 299 kişi yaşamını yitirdi. 144 kişi kuşkuyla bir şekilde öldü. 14 kişi açlık grevinde öldü. 16 kişi "kaçarken" vuruldu. 95 kişi "çatışmada" öldü. 73 kişiye "doğal ölüm raporu" verildi. 43 kişinin "intihar ettiği" bildirildi.
- 1 milyon 683 bin kişi fişlendi, 388 bin kişiye pasaport yasağı kondu, 14 bin kişi yurttaşlıktan atıldı, 30 bin kişi "siyasi mülteci" olarak yurt dışına gitti.
- 30 bin kişi "sakıncalı" olduğu için işten atıldı, 3 bin 854 öğretmen, üniversitede görevli 120 öğretim üyesi ve 47 hâkimin işine son verildi.
- 937 film yasaklandı, 39 ton gazete, dergi, kitap imha edildi, 400 gazeteci için toplam 4 bin yıl hapis cezası istendi, Gazetecilere 3 bin 315 yıl 6 ay hapis cezası verildi. Gazetelerin yayını toplam 300 gün durduruldu. 23677 dernek kapatıldı.

1970'lerin ortalarında dünya kapitalist ekonomisinin içine girdiği krizin Türkiye'deki tezahürü İİS'nin yapısal kriz dinamiklerinin derinleşmesiydi. Bu modelde sanayileşme için gerekli ithalatı karşılayacak döviz üretilemediği oranda kriz kendini döviz krizi olarak açığa vurdu. 1977 sonrası döneme baktığımızda bütün sermaye örgütleri Türkiye'de işçi ücretlerinin yüksekliğini, sendikal hakları, toplu sözleşmeleri, işçi sınıfının hukuki kazanımlarını krizin asıl sebebi olarak tarif ediyordu. 1970'lerin ikinci yarısında bir yandan sol hareketler ve işçi sınıfının mücadelesi yükselirken bir yandan da baskılar ve şiddet hayatın bir parçası hâline geldi. 1 Mayıs 1977 katliamı, Malatya, Sivas, Bingöl, Kahramanmaraş ve Çorum olayları, sağ ve solu temsil ettiği düşünülen sembolik isimlere yönelik suikastlar toplumdaki gerginliğin giderek artmasına yol açtı. Darbe ilk olarak 29 Eylül 1979'da gerçekleşmek üzere daha sonra da 11 Temmuz 1980 için planlanmış olsa da şartların olgunlaşması için iki defa ertelenmişti.

12 Eylül 1980 sabahı **Bayrak Harekâtı** adı verilen müdahale gerçekleşti. Darbeciler kendilerine Millî Güvenlik Konseyi adını verdiler. Konseyde Genelkurmay Başkanı Org. Kenan Evren, Kara Kuvvetleri Komutanı Org. Nurettin Ersin, Hava Kuvvetleri Komutanı Org. Tahsin Fiahinkaya, Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Nejat Tümer ve

Jandarma Genel Komutanı Sedat Celasun yer alıyordu. Siyasi partilerin, birkaçı dışında bütün derneklerin, DİSK ve MİSK'in faaliyetleri durduruldu, grev ve lokavtlar ertelendi. Sıkıyönetim ilan edildi. Millî Güvenlik Konseyi yasama yetkisini ve anayasada değişiklik yapma yetkisini üzerine aldı ve sadece 1981'in sonuna kadar toplam 268 yasa çıkardı. Bunlar özellikle asayiş, ceza kanunu ve yargılaması, ölüm cezasının infazı, TSK'nin ihtiyaçları ile ilgiliydi. Siyasi partiler ise Haziran 1981'de kapatıldı, Ekim 1981'de de bir yasayla hepsi feshedildi. 6 Haziran 1981'de yasası çıkan Kurucu Meclisin, Konseyin yanı sıra ikinci kanadı olan Danışma Meclisi 23 Ekim 1981'de açıldı.

12 Eylül rejiminin en önemli icraatlarından biri 24 Ocak kararlarının mimarı Turgut Özal'ın ekonomiden sorumlu devlet bakanı olarak atanması ve sonrasında bu kararların hayata geçirilmesi oldu. İhracata yönelik sanayileşmenin teşviki, dış ticaretin liberalizasyonu, kamu harcamalarının kısılması, iç talebin kısılması, iş gücü piyasasının disipline edilmesi (sendikal faaliyetlerin askıya alınması, grev yasağı, ücret belirlenmesinde Yüksek Hakem Kuruluna yetki verilmesi), ücretler ve tarım ürünleri taban fiyatlarının maliyet olarak görülüp düşürülmesi devreye sokulan politikalar idi. 12 Eylül rejimi hedefe işçi sınıfını, sendikaları, sol hareketleri, demokratik kitle örgütlerini, üniversiteleri, gençliği, Alevileri ve Kürtleri aldı. Darbeye ve rejime destek ise burjuvazinin tüm kesimlerinden kriz, kaos ve şiddet ortamı sonrasında yasa ve düzen talebindeki orta sınıflardan, basından ve Türkiye sağından geldi. **Nicos Poulantzas** daha 1978 yılında Avrupa'da kapitalizmin yeni girdiği evrede normal devlet formunun artık "otoriter devletçilik" olduğunu söylüyordu. Bu yeni devlet formunu siyasal demokrasinin kurumlarının radikal biçimde gerilemesi, 'formel' özgürlüklerin ciddi biçimde daraltılması, yaşamadan yürütmeye ve kamu idaresinin üst katmanlarına güç transferi, yasalarla değil de hükümet kararlarıyla yönetim, hukuki düzende gerileme yaşanması ve devletin zor aygıtlarının daha fazla ön plana çıkması üzerinden tanımlıyordu.

Askerî rejim sırasında toplam 669 yasa çıkarılmış, bunların birçoğu da normal süreç ve mantığın tersine Anayasa'dan önce çıkarılmıştır. 1982 Anayasası metafizik, kutsal bir devleti toplum ve birey karşısında merkeze alarak yazıldı. Siyasal partilerin faaliyet alanları sınırlandı, kapatılmaları kolaylaştırıldı. Üniversite özerkliği ortadan kaldırıldı ve yükseköğretim tamamen Yükseköğretim Kurumunun (YÖK) denetim ve gözetimine sokuldu, devlet organları haline getirildi. Askerî bürokrasi yürütmenin hükümet ve cumhurbaşkanıyla beraber üçüncü başı olarak tarif edildi. MGK her açıdan güçlendirildi ve etkili kılındı. 1982 Anayasası'nda üyeler tek tek sayıldı, Jandarma Genel Komutanı eklendi ve asker ve sivil sayıları eşitlendi. 1985 yılında Sayıştay Kanunu'nda yapılan bir değişiklikle askerî alımlar denetlenemeyecek istisnalar arasında sayıldı. Aynı yıl, daha sonraki dönemde askerî alımlarda önemli bir bütçe dışı kaynak olarak kullanılacak olan Savunma Sanayi Destekleme Fonu kuruldu ve büyük oranda denetimden muaf kılındı.

1990'LAR VE NEOLİBERAL MİLLÎ GÜVENLİK DEVLETİ

Siyasal Hegemonya Krizi

1991, 1995 ve 1999 yıllarında merkez sağın ve merkez solun kendi içindeki bölünmelerine ek olarak (ANAP ve DYP; SHP/CHP ve DSP), iki radikal sağ parti de (RP/FP ve MHP) parlamenter siyaset sahnesinde etkili oldu. 1990'lar Türkiye'sinde bu anlamda kimlik siyaseti sorunları, özellikle Kürt sorunu ve laiklik-dinî kimlik sorunu, merkezî önemde bir yer teşkil etmiştir. Bu açıdan bakıldığında da merkez sağ ve sol partiler, ordunun bu meseleleri militarize etme ve güvenikleştirme hamleleri karşısında durmamış, hatta bu politikaların aktif destekleyicisi hâline gelmişlerdir.

Kürt Sorunu ve Millî Güvenlik Devleti

Charles Tilly: "Savaş yapmak devleti yapmaktır".

1990'lar Türkiye'sinde Kürt sorununun militarizasyonu ordunun siyasal alan üzerindeki vesayetini yeniden üretebilmesinde belirleyici unsur olmuştur. Özellikle, 1992-1993 yıllarında Kürt sorununun militarizasyonunda bir eşik aşılmış, düşük yoğunluklu savaş stratejisi çerçevesinde bölgede 1987'den beri devam eden OHAL yönetiminin yanı sıra, formel-enformel ve legal-illegal bağlantılarıyla bir savaş aygıtı inşa edilmiştir. Köylerin boşaltılması, koruculuk sisteminin yaygınlaştırılması, JİTEM gibi yapıların kurulması, faili meçhul cinayetler, insan hakları ihlalleri özellikle ülkenin Kürtlerin yoğun yaşadığı çeperinde hayatın bir parçası hâline gelmiştir. Diğer yandan merkezde, Millî Güvenlik Devleti siyasetin güvenikleştirilmesi ve militarizasyonu yoluyla siyaset yapabilmenin yollarını tıkamıştır. Bu değişimin ilk yansıması ordunun yapısı ve mücadele stratejileri üzerinde oldu. Topyekûn savaş konseptini terk eden TSK 1990'lı yıllarda "düşük yoğunluklu savaş" yapılanmasına göre yeniden örgütlenmeye başladı. Malatya'da üslenmiş olan İkinci Ordu Komutanlığı güçlendirilmeye başlandı. Özel Harp Dairesi (ÖHD) lağvedildi ve yerine Özel Kuvvetler Komutanlığı (ÖKK) kuruldu. Ordunun gerilla mücadelesi karşısında hareket yeteneği kazanması için tümene dayalı yapı yerine kolordu-tugay-tabur yapısına geçildi. Hem ordu hem de polis güçleri arasında özel komando birlikleri ve özel harekât timleri kuruldu. PKK ile savaşta bir diğer önemli stratejik değişim de "alan hâkimiyeti" stratejisinin uygulanmaya konması oldu. 1993'te alan hâkimiyeti stratejisine geçişle birlikte kayıplar, faili meçhul cinayetler ve yargısız infazlarda ciddi bir yükseliş yaşandı. Alan hâkimiyeti sistemine geçişle birlikte zaten uygulanmakta olan köy koruculuğu sistemi de biçim değiştirerek, devletin dost-düşman belirleme sistemi olarak kullanılmaya başlandı. Koruculuğun kabulü devlet

yanlısı olmayı gösterirken, köylüler tarafından koruculuğun reddedilmesi bu köy ve köylülerin doğrudan PKK yanlısı ilan edilmesine yol açtı.

Siyasal İslamcılık ve 28 Şubat 1997 Askerî Müdahalesi

RP, siyasal İslamcılık siyaseti üzerinden önce 1994 yerel seçimlerinde Ankara ve İstanbul gibi büyük kentleri kazandı, ardından da 1995 genel seçimlerinden birinci parti çıktı. 1996'da DYP ile koalisyon kurarak hükümet oldu. RP, neoliberal küresel kapitalizmin hem bazı kazananlarının hem de kaybedenlerinin desteğini İslami bir toplumsal ve siyasal düzenin adilliği söylemi üzerinden aldı. RP'nin siyasal İslamcı hegemonya projesi tekelci kapitalizmin, Batıcılığın (ABD ve AB karşıtlığı) ve Kemalizmin kültüralist ve ahlaki eleştirisi üzerine oturuyordu. Bunun karşısında, bireysel girişimcilerden oluşan eşitlikçi bir küçük burjuva toplum ütopyası olarak "adil ekonomik düzen" vadeliyordu. Kimlik sorunları çerçevesinde liberal demokrasi yerine dinî cemaatlerin kendi dinî hukuklarıyla yönetileceği çok hukukluluk projesi de RP söylemleri arasında yer alıyordu. Böyle bir siyasal İslamcı hegemonya projesi, esnek üretim ve istihdam çerçevesinde ihracata yönelik piyasa ekonomisine eklenilebilmiş küçük ve orta sermayeyi ve onun özellikle dindar-muhafazakâr kesimlerini (MÜSİAD), neoliberal küresel kapitalizmden en olumsuz etkilenen işçi sınıfının örgütsüz ve alt katmanlarını ve son olarak da toplumsal statüde yükselme umudu besleyen dindar-muhafazakâr meslek sahibi orta sınıfları mobilize etti. Ancak, RP'nin iktidara gelişi ve iktidardaki bazı icraatları ordunun, burjuvazinin belirleyici kesimlerinin (TÜSİAD, TOBB, TİSK), örgütlü emeği büyük oranda temsil eden sendikaların (DİSK, Türk-İş) ve kentli orta sınıfların önemli bir kesiminin tepkisini çekti ve iç tehdit odaklı güvenlik siyasetine daha fazla sarılmalarına yol açtı. Böylece 28 Şubat 1997'de ordu MGK kararları yoluyla siyasete müdahalede bulundu. Toplam 17 maddelik kararlar şu konuları içeriyordu: laiklik hassasiyetle korunmalı; tarikatlarla bağlı yurt ve okullar MEB'e devredilmeli; 8 yıllık kesintisiz eğitim olmalı ve Kuran kursları MEB'e devredilmeli; dinî tesisler Diyanet İşleri Başkanlığı'nca incelenmeli; tarikatların faaliyetlerine son verilmeli; irticai sebeplerle ordudan atılan subayların orduyu dine karşı gösteren medya yayınları kontrol altına alınmalı; yine irticai nedenlerle ordudan atılan personelin başka kamu kurumlarında istihdamı engellenmeli; orduda olduğu gibi diğer kamu kurumlarında da dinci sızmalar engellenmeli; dinci kesimin mezhep ayrılıklarını körüklemesi engellenmeli; Belediyeler Yasası'na ve Kıyafet Kanunu'na aykırı uygulamalara engel olunmalı; silah ruhsat işlemleri yeniden düzenlenmeli; kurban derilerinin rejim aleyhtarlarınınca toplanmasına müsaade edilmemeli; özel üniforma giymiş korumalar hakkında yasal işlem yapılmalı; "millet yerine ümmet kavramını" getirmeye çalışan girişimler yasal ve idari yollarla engellenmeli, Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkındaki Kanun istismar edilmemeli. Ordunun bu dönemdeki pozisyonunu anlamak açısından, 28 Şubat kararlarının yanı sıra, kamuoyunda gizli Anayasa olarak da anılan dönemin **Millî Güvenlik Siyaset Belgesi** de önemlidir. 1997'de basına sızan bu gizli belgede MGK'da yapılan son değişikliklere göre, Kürt hareketi ve İslamcılık eşit ve birinci derecede öncelikli iç tehdit sayılıyor, bunlardan sonra ırkçı milliyetçilik ve sol da iç tehdit unsurları olarak dile getiriliyordu. Dış tehdit olarak ise Yunanistan anılıyor ve diğer ülkelerle ilgili değerlendirmelerin de aynen devam ettiği belirtiliyor, Türki cumhuriyetlerle de ilişkilerin geliştirilmesi isteniyordu. Önemli bir nokta Türkiye'nin Batı'ya yönelik yüzünde hiçbir değişikliğe gidilmemesi, AB'ye tam üyelik hedefinin korunması, dünya ile bütünleşme doğrultusunda özelleştirmeler dahil ekonomik çabaların artırılması vurgulanıyordu. Baskılar sonucunda, koalisyon hükümeti Mayıs 1997'de dağıldı, Ocak 1998'de Refah Partisi, 1999 seçimlerinden sonra da Fazilet Partisi kapatıldı.

AKP DÖNEMİ

AKP'nin hegemonya projesi yakın zamana kadar şu unsurları birbirine eklemişti: a) IMF ve Dünya Bankası menşeli neoliberal sermaye birikim stratejileri ve düzenlemeleri; b) neoliberal kapitalizmin sınırları çerçevesinde yoksulluk yönetimine dayalı sosyal politika programı; c) bürokratik, özellikle askerî vesayete karşı sınırlı siyasal reformculuk ve bunun kaldıracı olarak AB üyelik projesi; ç) millî irade = çoğunluk iradesi = seçilmiş hükümet = seçilmiş lider zincirlemesine dayalı çoğunlukçu demokrasi anlayışı; d) İslami toplum ve devlet yaratmaya yönelik İslamcılık projesi yerine muhafazakâr modernleşme stratejisi üzerinden dinî muhafazakârlaşma ve Sünni-Müslüman muhafazakâr kesimleri siyasi-iktisadi-kamusal sisteme dahil etme; e) ABD hegemonyasına dayalı dünya siyasal sistemini ve bölge politikalarını sahiplenme ve bu çerçevede bölgede yeni bir rol oynama.

2002 sonrası döneme bakıldığında ordunun siyasal alandan geri itilmesi yolundaki sivilleşme sürecinde üç faktörün kritik olduğu söylenebilir: sivilleşme iradesine ve gücüne sahip güçlü bir siyasal aktörün (AKP) varlığı, Kürt sorununun seyri ve uluslararası dinamikler. Yine 2002 sonrasına baktığımızda üç alt dönem ayırt edilebilir. Birinci alt dönem 2002-2005, AB'ye adaylık sürecinin gerekleri üzerinden sivilleşme reformlarının atıldığı dönem. İkinci döneme (2005-2007), reform sürecinin yavaşlaması ve Kürt sorunu üzerinden daha devletçi-milliyetçi bir çizgide orduyla yakınlaşma denemesi damgasını vurdu. 2007 sonrası üçüncü dönem ise orduyla doğrudan ve açık bir politik mücadeleye girilerek ordunun fiilen de siyaset dışı kılınması dönemidir. MGK Genel Sekreterliği gizli yönetmeliği yürürlükten kaldırıldı. 2004'te YÖK ve RTÜK'teki asker üyeliklere son verildi. 2006'da sivillerin askerî mahkemelerde yargılanmasına son verildi. Mart 2007'de Nokta dergisinde, eski Deniz Kuvvetleri Komutanı Özden Örnek'in günlüklerinin yayınlanmasıyla aslında bu dönemde ordu içinde AKP'yi Cumhuriyet'e karşı İslamcı tehdidin bir devamı olarak gören kara, hava, deniz ve jandarma kuvvet komutanlarının içinde yer aldığı radikal bir kanadın 2003-2004'te darbe girişimleri hazırladığı ortaya çıktı. Konjonktürel olarak darbeyi Annan planının Kıbrıs'ta onaylanmasına bağlamaları ama planın Rum kesiminde reddedilmesi darbe girişimlerinin başarısızlığını kısmen açıklar. Bir diğer

unsur, dönemin Genel Kurmay başkanı Hilmi Özkök'ün darbe karşıtı eğilimidir. Asıl neden ise günlüklerde de açıkça okunabildiği gibi, darbe girişimcilerinin içeride ve dışarıda destek bulamamış olmasıdır. 27 Nisan 2007'de genelkurmayın web sayfasına konan bir bildiri gündeme **e-muhtıra** olarak düştü. 2008 başında polis operasyonlarıyla başlayan süreç sonrasında 20 Ekim 2008'de de Ergenekon davaları olarak bilinen davalar başladı. Şubat 2010'da ise 2003'teki bir darbe girişiminin ismine atıfla Balyoz davası başladı.

II. Meşrutiyet'ten 2000'li Yıllara Türkiye'de Ekonomi Poliğin Evrimi

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ

1908'te II. Meşrutiyet ilan edilir. Osmanlı monarşisi, Kanuni esasi'nin yürürlüğe girmesi ve Meclis-i Mebusan'ın açılmasıyla meşruti bir nitelik kazanır. Meşrutiyet'in ilanını sağlayan siyasal muhalefetin en önemli aktörlerinden olan Jön Türk hareketi liberal dönüşümleri amaçlamaktadır. Tanzimat'la birlikte liberalizm siyasi ve iktisadi alanlarda birçok taraftar bulur. Geleneğe tavır alan Jön Türkler iki ayrı yol izlemeye başlar. Bu yollardan birini Le Play'den esinlenen, teşebbüsü-şahsi ve ademi-merkeziyet görüşünü benimsemiş olan Prens Sabahaddin'in izlediği yol, diğerini ise Mehmet Cavit Bey ve arkadaşlarının izlediği yol oluşturur. Mehmet Cavit Bey ve diğer liberalizm taraftarları klasik iktisattan esinlenerek devletin ekonomideki rolüne eleştiri getirirler. II. Meşrutiyet'le beraber gündeme gelen bir diğer husus mali devlet yerine iktisadi devlet görüşünün desteklenmeye başlanmasıdır. Bu görüşe göre önemli olan fazla vergi toplamak yani fiskal amaçlar gütmek olmayıp toplumun çıkarlarını göz önüne alarak iktisadi girişimleri özendirme. Jön Türk hareketinin en önemli siyasal oluşumlarından olan İttihat Terakki Cemiyeti (İTC) ticaret sermayesinin desteğine sahiptir. Bu kesim serbestleşmeden yanadır. Mehmet Cavit Bey'e göre korumacı gümrük duvarları arkasında çarpık, cılız, rekabet gücü olmayan bir iktisat politikası yerine bilimsel yöntemlerle tarımda verim artırılarak ülke servet ve refaha kavuşabilir. Osmanlı Devleti tarıma, özellikle dış ticarete konu olan tarımsal ihraç ürünlerinin üretimine ağırlık vermelidir. Mehmet Cavit Bey sanayileşme taraftarı değildir. Mehmet Cavit Bey'e göre en güçlü ulus mutlaka her şeyi üreten ulus olmayıp, iş bölümü doğrultusunda herhangi bir malı ötekilerden daha ucuza piyasaya sürendir. Uluslararası iş bölümünde Osmanlı Devleti'nin payına tarım sektörü düşmektedir. Bu nedenle Osmanlı Devleti tüm sermayesini tarıma kanalize etmelidir. Mehmet Cavit Bey, bu bağlamda tarımsal üretimin dünya pazarlarına entegrasyonunu sağlayacak demiryolu, yol, liman gibi altyapı yatırımlarının da bir an evvel yapılması gerektiğini savunur.

1908-1913 yılları arasında yabancı sermayeyle kurulan anonim şirketlerin sayısında bir artış gözlenir. II. Meşrutiyet liberalizminin beraberinde getirdiği serbest rekabet koşulları altında Müslüman zanaatkarlar yoksullaşarak mesleklerini yitirirler. II. Meşrutiyet liberalizmi bir süre sonra muhalefetle karşılaşır. Bu muhalefet odaklarından biri Mizancı Murat Bey'dir. Ona göre liberal bir dış ticaret politikası ancak gelişmiş ekonomiler için söz konusudur. Geri kalmış ülkelerin ancak himayecilikle bir yerlere gelebileceklerini öne sürer. Ahmet Mithat Efendi ise Ekonomi Politik ve Hallü'l Ukad adlı kitaplarında Adam Smith'in serbest iktisat fikrini eleştirir. Ona göre Adam Smith'in teorisi sadece İngiltere'nin gerçekleriyle bağdaşabilir. Osmanlı iktisadi düşüncesinde serbest dış ticaret fikrine sistematik ilk eleştiriler Musa Akyığıtzade'den gelir. List'ten oldukça etkilenen Musa Akyığıtzade ulusal çıkarlar gerektirdiği takdirde korumacı bir politika izlenebileceğini vurgular. Ancak Musa Akyığıtzade mutlak bir korumacılıktan yana değildir. "Bebek endüstri" ilkesini savunur. Dış rekabete karşı korunan iş kollarında zamanla fiyatların düşüp iç üretimin dışarıyla rekabet edebilir hale geleceğini belirtir. Musa Akyığıtzade'ye göre serbest ticaret ancak eşit durumdaki ülkeler arasında gerçekleşebilir. Zohrap Efendi serbest dış ticaret politikasının ülke çıkarlarıyla bağdaşmayacağını, iktisadi bağımsızlığın ancak ılımlı bir himayecilikle gerçekleşeceğini vurgular. Savaşlar, isyanlar ve yükselen milliyetçi dalga II. Meşrutiyet liberalizminin sonunu getirir. Bu dönemde izlenen millî iktisat politikası, ekonomide millî unsurları yani Müslüman-Türk unsuru egemen kılmaya yönelik girişimleri içerir. Bu sürecin teorik çerçevesini Ziya Gökalp çizer. Gökalp'e göre millî iktisat, etnik homojenlikle sağlanabilir. Gökalp'e göre Müslüman-Türk unsur askerlik ve memurluğun yanı sıra iktisadi yaşama da atılarak millî iktisadi kuracaktır. İttihatçı hükümet "millî iktisat" ve "iktisadi uyanış" adı altında bir Müslüman-Türk girişimci sınıf yaratmaya yönelik politikalar izler ve sermaye birikimini hızlandıran spekülasyon kazançlara göz yumulur. Savaşın neden olduğu olağanüstü koşullar altında büyük kentlerin iaşesini örgütlemeyi amaçlayan İttihatçı hükümet bu işi önce belediyelere verir. Ancak belediyelerin layıkıyla yerine getiremedikleri bu işi bir süre sonra doğrudan doğruya İTC üstlenir. Temel tüketim mallarının yokluğu ve kıtlığı karşısında hükümet, önce karne uygulamasına başvurur. Ardından karaborsa ve stokçuluğun artması karşısında hükümet, narh uygulamasına geçer. Birinci Dünya Savaşı sırasında yabancı sermayeyi denetim altına almaya yönelik, ancak yabancı çevrelerce yabancı düşmanlığı olarak nitelendirilen bir dizi girişim gündeme gelir. Bu düzenlemelere örnek olarak; İmtiyazat-ı Ecnebiyenin İlgası Hakkında İrade-i Seniye ile 1 Ekim 1914 tarihinden itibaren itibaren geçerli olmak üzere kapitülasyonların kaldırılması, 15 Ekim 1914 tarihli Kavanin-i Mevcudede Uhd-i Atıkaya Müstenid Ahkâmın Lağvı Hakkında Kanun-ı Muvakkat ile Osmanlı mevzuatında kapitülasyonlardan kaynaklanan bütün hükümlerin geçerliliğini yitirmesinin ilanı, 13 Aralık 1914 tarihli Ecnebi Anonim ve Sermayesi Eshama Münkasım Şirketler ile Ecnebi Sigorta Şirketleri Hakkında Kanun-ı Muvakkat ile gerçek ve ticari nitelikteki tüzel kişilerin Osmanlı mevzuatı kapsamına alınması gösterilebilir. Yabancı şirketlerin işlettiği Aydın, Kasaba, Suriye, Mudanya demiryolları ve İstinye Tersanesi satın alınarak millileştirilir. Zonguldak limanının satın alınmasına karar verilir. Kabotaj ticaretinde tekel oluşturmuş olan Yunan bayraklı gemilerin bu alandaki üstünlüklerine karşı, kabotaj ticaretinin Osmanlı gemileriyle gerçekleştirilmesi, yani kabotaj hakkının Osmanlı bayraklı gemilere verilmesi kararlaştırılır.

ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ

Pozitivizm, tıpkı İttihatçılar gibi, Kemalistleri de etkiler. İttihatçılar ile Kemalistler laiklik, halkçılık ve inkılâpçılık ilkelerinde benzerlikler göstermekte ve bu konuda süreklilikten bahsetmek de mümkün olmaktadır. Siyasal düşünce alanında var olan benzerlikler iktisat politikaları alanında da görülür. **Erik Jan Zürcher**: “Cumhuriyetin sosyoekonomik politikaları, İttihatçıların 1913’te uygulamaya koymuş oldukları millî iktisat programının bir devamıydı”. **Çağlar Keyder**: “Ulusal kalkınma tema ve amaçlarının bir çoğu”nun İttihatçılardan devralındığını söyler. **Bilsay Kuruç**: “Cumhuriyetin ilk yıllarında ekonomide devleti ve özel girişimciliği birbirine bağlayabilen bir kavram vardı: Millî iktisat. Bu, Cumhuriyet rejimine daha eski yılların tartışmalarından ve deneyimlerinden aktarılmıştır.” **Korkut Boratav**: “1923-1929 döneminin, iktisat politikaları ve resmi iktisat görüşleri bakımından 1908-1922 dönemiyle şaşılacak bir süreklilik içinde olduğunu” belirtir. **Yahya Sezai Tezel**: “Cumhuriyet kurulduğunda, Kemalist liderlerin içtenlikle inandıkları uzun dönemli siyasi program, yeni Türk devletinin içerdiği toplumsal yapı zemini üstünde özel mülkiyete, girişimcilığe ve piyasa ekonomisine dayalı bir kapitalist iktisadi gelişme sürecini gerçekleştirilmeye yönelikti.”

1923 İzmir İktisat Kongresi

1922 yılının son günlerinde kurulan Millî Türk Ticaret Birliği'nin (MTTB) çatısı altında bir araya gelmiş olan İstanbul'un Müslüman-Türk ticaret kesimi, kısa bir süre sonra Türk tüccarının Avrupa ve Amerikan ticaret çevreleri ile ilişki kurması yollarının araştırılması amacıyla İstanbul'da bir dış ticaret kongresi toplamak üzere harekete geçer. 17 Şubat 1923'te, Lozan görüşmelerinin kesintiye uğradığı bir sırada, İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresi 4 Mart 1923'te sona erer. Bazı dernek ve meslek örgütleri de kongreye temsilci gönderirler. Bunların başında MTTB'nin, İstanbul Esnaf Cemiyetleri, İstanbul Hamallar Cemiyeti, Umum Terziler Cemiyeti, Darülfünun Hukuk Mektebi, İstanbul Ticaret Mekteb-i Alisi, Çiftçiler Derneği, Fransa Darülfünun Mezunları Cemiyeti ile Macaristan Türk Mezunları Cemiyeti yer alır. Meslek grupları ve kurumlar adına görüş ve beklentilerin dile getirildiği kongrenin sonunda on iki maddeden oluşan, üzerinde bütün kesimlerin mutabık kaldığı ve “Misak-ı İktisadi” başlığı altında yayınlanan bir bildiri kamuoyuna duyurulur. İzmir İktisat Kongresi'nde alınmış ve tavsiye niteliğindeki kararlar harfi harfine hayata geçmemiş ise de 1920'ler boyunca izlenen iktisat politikalarının kongre kararları ile paralellik gösterdiği söylenebilir. Bunların başlıcaları 1924'te özel girişimleri finanse etmek için Türkiye İş Bankası'nın kurulması, 1925'te Aşar Vergisi'nin kaldırılması, 1927'de sanayi alanında özel girişim ve yatırımlarını teşvik için 1913 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun yeniden düzenlenerek yürürlüğe girmesidir.

1930'larda Devletçilik Tartışmaları

1930'larda devletçilik ve liberalizm üzerine tartışmalar basın yolu ile Kadrocular, Ahmet Ağaoğlu ve Ahmet Hamdi Başar arasında yaşanır. 1930'larda devletçiliğin en belirgin niteliklerinden birisi planlı sanayileşmedir. Basın aracılığıyla gerçekleşen ve devletçilik-liberalizm ekseninde gelişen bu tartışmalar uzun sürmez. Politik yönü yanında entelektüel yönü de bulunan bu tartışmaların taraflarından biri, Kadro dergisi etrafında toplandıkları için Kadrocular olarak adlandırılan Burhan Asaf Belge, Şevket Süreyya Aydemir, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Vedat Nedim Tör, İsmail Hüsrev Tökin ve Mehmet Fievki Yazman'ın oluşturduğu harekettir. Kadrocular, Türk devrimine 1930'larda görece “sol” bakışı yansıtır. Kadroculardan Şevket Süreyya Aydemir İnkılâb ve Kadro adlı kitabında devletçilik ile ilgili olarak “Türkiye ve Türkiye'ye benzer memleketler için devlet müdahalesinin mevzuu yüksek tekniğin doğurduğu bir takım tezatları bir takım menfaatler için kontrol ve disiplin altına almak için değil esasen mevcut olmayan bu yüksek tekniği bizzat devlet teşkilatçılığı altında ve birtakım menfaat tezatlarına yol açmadan meydana getirmektir” tanımını yapar. Devletçiliği bir amaç olarak gören kadrocuların yanı sıra, devletçiliğe muhalif olmayan ancak devletçiliği amaç olarak değil araç olarak gören kişi ise Ahmet Hamdi Başar'dır. Başar iki kavram ileri sürer. Bunlardan biri klasik liberalizmin devlet türü olan “**idari devletçilik**” diğeri ise “**iktisadi devletçilik**”tir. Ahmet Hamdi'ye göre iktisadi devletçilik: “Aynı cinsten olan kuvvetleri müşterek gaye yolunda birleştiren yegâne vasıta. Kadrocular ve Ahmet Hamdi'ye nispetle devletçi olarak nitelendirilemeyen hatta liberal olduğu söylenen Ahmet Ağaoğlu, devletçiliği, “ferdin yetmediği yerde devletin varlık göstermesi” olarak tanımlamış ve özellikle Kadrocular ile devletçiliğin tanımı üzerine tartışmıştır. Ağaoğlu'na göre Batı'da ekonomik ve toplumsal gelişmenin başlıca dinamiklerinden birisi devletin birey üzerindeki baskısının kalkmasıdır. Doğulu toplumların gelişmesi devletin birey önündeki engelleri kaldırmasına bağlıdır. 1930'ların ortalarına gelindiğinde devletçilik-liberalizm tartışmaları yoğunluğunu kaybeder ve 1934'te Kadro hareketi tasfiye edilir.

Ahmet Hamdi Başar: Mütareke yıllarında Rus kadınlarının tombala oynatmaları ile mücadele etmek üzere Tombala ile Mücadele Derneği'ni kurdu. 1946'da İstanbul Tüccar Derneği'ni kurdu.

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı

1934'te uygulamaya konan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın (BBYSP) ana hedef ve stratejisi, ülkenin yerüstü kaynaklarını değerlendirerek ithalata konu olan özellikle şeker, dokuma ve kağıt başta olmak üzere temel gereksinim maddelerini yurt içinde üretme; yerel veya bölgesel tarımsal üretime ve doğal kaynaklara dayanan sınıai üretim birimleri kurma; kurulacak sanayi tesislerinin, kuruluş yerlerinin hammadde ve iş gücü kaynaklarına yakın olmasıdır.

Planın finansmanı büyük ölçüde iç kaynaklarla gerçekleştirilir. Bir miktar İngiliz ve Sovyet kredisi de kullanılır. Planda yer alan doküman, maden, selüloz ve kimya sanayine ilişkin yatırımlar Sümerbank tarafından, sömük, şişecam ve kükürt sanayine ilişkin yatırımlar İş Bankası tarafından yürütülür. 1934 yılında Bakırköy Bez Fabrikası, Keçiborlu Kükürt Fabrikası ve Isparta'da Gülyağı Fabrikası işletmeye açılır. 1935 yılında ise Kayseri Bez Fabrikası, Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası, Zonguldak'ta Antrasit Fabrikası işletmeye açılır. 1936 yılında İzmit Kâğıt Fabrikası üretime geçer. 1937'de Ereğli ve Nazilli Bez Fabrikaları işletmeye açılır. 1936 yılında İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı (İBYS) gündeme gelir. İkinci Plan'da enerji ve madencilik gibi temel sanayi alanlarına ağırlık verilir.

ÇOK PARTİLİ SİSTEM

İkinci Dünya Savaşı'nın müttefikleri ABD ve SSCB, savaş ertesi artık yeniden kurulan dünyanın iki kutbunu oluşturur. ABD bu koşullarda Batı dünyasının alternatifsiz önderi hâline gelir ve yıkılan Avrupa'yı yeniden inşa etmek için kolları sıvar. Bu bağlamda yeni bir uluslararası para sisteminin kurulması gündeme gelir. Projenin temelleri daha savaş bitmeden 1-23 Temmuz 1944'te ABD'nin Bretton Woods kentinde gerçekleşen ve bu nedenle bu kentin adı ile anılan konferansta ve konferansın sonunda imzalanan anlaşma ile atılır. IMF 1945'te, DB 1946'da çalışmalarına başlar. 11 Mart 1947'den itibaren Türkiye hem IMF'nin hem de Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası'nın üyesi olur. ABD'nin ve onun nüfuzu altındaki uluslararası kurumlardan ekonomik yardım görmeye başlayan Türkiye, bu çevrelerin telkin ve tavsiye ettiği yeni kalkınma projeleri ile tanışır. Bunların en bilinenleri Hiltz Heyeti Raporu, Thornburg Raporu ve Barker Misyonu Raporu'dur. Hiltz Heyeti Raporu ile Türkiye'ye karayolu öncelikli bir ulaştırma politikası önerilir. 1930'larda iktisadî devletçilik modeli kapsamında yapılanların keskin bir dille eleştirildiği Thornburg Raporu'ndaki önerilerin satır aralarından Türkiye'nin sanayileşmekten vazgeçmesi ve ithalata yönelmesi, dolayısıyla Amerikan bağımlısı bir ekonomik yapıya sahip olması okunmaktadır. DB heyetinin hazırladığı Barker Misyonu Raporu'nun özü de Türkiye'nin uluslararası iş bölümü kapsamında bir tarım ülkesi olarak gelişmesinin tavsiyesinden ibarettir.

Truman Doktrini ve Marshall Planı: 12 Mart 1947'de Amerikan kongresinde başkan Truman kendi adı ile anılan doktrinini açıklar. OECD'nin temelini oluşturan Marshall Planı ise 12 Temmuz 1947'de Paris'te çalışmaya başlayan ve 16'lar Konferansı olarak adlandırılan toplantıda atılır. Sovyetlerin toprak talepleri ve buna bağlı olarak tehdidine maruz kalan Türkiye, jeo-politik ve jeo-stratejik konumu ve önemi nedeniyle ABD'nin Truman Doktrini ve Marshall Planı kapsamında askeri ve ekonomik yardımda bulunacağı ülkeler arasında yer alır. 4 Temmuz 1948'de imzalanan Ekonomik İşbirliği Anlaşması ile Türkiye'ye Amerika Birleşik Devletleri'nin ekonomik yardımı başlar. Bu anlaşma ile kurulan Ekonomik İşbirliği İdaresi, 1951'de yerini Ortak Savunma İdaresi'ne bırakır. Yapılan anlaşma ve organizasyonlar çerçevesinde Türkiye ABD'nin ekonomik ve askeri yardımını edinir.

1948 Türkiye İktisat Kongresi

1948 Türkiye İktisat Kongresi'nde devletin teşvik, denetleme ve müdahale ile ilgili mevzuatının devlet-özel kesim ayrımı yapılmaksızın ve özel kesime güven telkin edecek bir biçimde ve serbest girişime fırsat tanıyacak bir nitelik kazanması görüşü savunulur.

Devletçiliğin DP Liberalizmine Evrimi

DP, iktisadi devletçiliği reddetmekle birlikte, ekonomide devletin yeri ve rolünü bir kenara bırakmaz. DP liberalizminde devlet önemli bir yere sahiptir. Özel sektörün elinin uzanamadığı yere devlet el atmalıdır. Ayrıca özel sektörün altından kalkabileceği alanlardaki devlet işletmelerinin, özel sektöre devri ve devlet işletmeciliğinin özel girişimlere engel olmayacak biçimde ve eşit koşullarda rekabetinin sağlanması DP liberalizminin sınırlarını çizer. DP iktidarı tarıma dayalı sanayileşmeyi benimser. Tarım kesiminde makineli üretime geçilmesi hız kazanır. 1950'lerin ikinci yarısında uygulanan ithal ikameci sanayileşme politikası ile İthal ikameci sanayileşme politikasının en önemli özelliklerinden biri özel sektörün sanayi içindeki ağırlığının artmaya başlamasıdır. Yine bu dönemde kamu yatırımları ve devlet işletmeciliğinin olanakları özel sermaye birikimi lehine kullanılır. İlk bakışta devletçi modele benzemekle birlikte ithal ikameci modelde devlet kesiminin özel sektöre desteğinin ön plana çıkmasıyla ondan ayrılan yeni bir **"karma ekonomi"** modeli ortaya çıkar.

Keynesyen Düşüncenin İlk İzleri

DP'nin iktidarı döneminde izlenen iktisat politikalarının düşünsel arka planından Keynesyen iktisat vardır. Keynesyen iktisat tam istihdam sorunu ve tasarruf ile yatırım arasındaki ilişki üzerine öneriler getirmektedir. Buna göre tam istihdamın sağlanması için gerektiğinde devletin ekonomiye müdahalesi söz konusu olabilir. Devlet üretimin gerilememesi, işsizliğin ortadan kalkması ve talep azlığını sona erdirmek için yatırımlar gerçekleştirmelidir. Sadun Aren, Sabri Ülgener ve Osman Okyar gibi akademisyen iktisatçılar Keynesyen düşüncenin Türkiye'de tanınmasında rol oynarlar.

PLANLAMA DÖNEMİ

Türkiye ekonomisi 1950-1953 döneminde hızlı bir büyüme gösterir. 1954'te ise tarımda hasatın kötü olması ve daraltıcı politikaların sonucu olarak ekonomi %3 küçülür. 1955 yılında alınan tedbirlerin etkisi ile fiyat artışlarında bir yavaşlama yaşanmış olsa da 1955-1959 yıllarında fiyat artışları %15'in altına düşürülemez. 1958 İstikrar Tedbirleri olarak bilinen tedbirler alınır. Para arzını denetim altına almak için Merkez Bankasının kaynak kullanımına sınırlama getirilir. KİT ürünlerine büyük zamlar yapılır. Bütçe açıklarının kapatılması için gelir vergisi oranlarında artış gündeme gelir. Bu önlemlere bağlı olarak IMF Türkiye'ye 250 milyon dolar kredi sağlar. Devlet Planlama Teşkilatı'nın (DPT) kuruluşu, 27 Mayıs 1960'ta DP hükûmetini devirerek yönetime gelen Millî Birlik Komitesi'nce gerçekleştirilir. 30 Eylül 1960'ta DPT'nin kuruluşuna ilişkin 91 sayılı Kanun kabul edilir. Kuruluşunda DPT'nin görev ve amaçları şöyle ifade edilir: Ülkenin doğal, toplumsal ve ekonomik bütün kaynaklarını ve olanaklarını saptamak; izlenecek toplumsal ve ekonomik politikaları ve hedefleri belirleyerek hükûmete bu yönde yardımcı olmak; bakanlıklar arasında ekonomik konularda koordinasyon sağlamak ve ilgili önerilerde bulunmak; hükûmetçe belirlenen hedeflere yönelik planlar hazırlamak; planların uygulanması aşamasında ilgili kurum ve kuruluşlara gereken önerilerde bulunmak; planın uygulanışını izlemek ve gerektiğinde değişiklikler yapmak ve özel sektörün etkinliklerini plan hedef ve amaçları yönünde teşvik ve düzenleyecek önerilerde bulunmak.

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı

1963-1967 yıllarını kapsayan BBYKP'nin bir bunalım döneminin ardından gelmesi nedeni ile temelde kararlı ve dengeli bir gelişme yaklaşımı benimsenir. İBYKP'de ise aynı temel hedefler korunurken büyüme hızı üzerinde daha fazla durulur. Tarım ve sanayi sektörlerinin dengeli gelişmesi yaklaşımı terk edilerek sanayi sektörünün ekonominin sürükleyici sektörü olması öngörülür. Planın öngördüğü esaslardan biri de iktisadi istikrardır. İhraç sanayinin geliştirilmesi ve ihracat gelirlerinin artırılması da plan hedefleri arasında yer alır. Planın öncelik tanıdığı bir diğer sektör yatırım malları üretimidir. Plan, adil gelir dağılımı yanında vergi reformu, kamu iktisadi teşebbüslerinin yeniden örgütlenmesi, kamu kuruluşlarının idari yapılarının iyileştirilmesi, kalkınma bankacılığının kurulması, sermaye piyasasının yeniden örgütlenmesi, kooperatifçiliğin geliştirilmesi ve iç pazarın yeniden örgütlenmesi gibi konuları da kapsar.

Toplumsal Muhalefetin Yükselişi TİP ve Yön Hareketi

1960'ların Türkiye'sinde ekonomi tartışmalarının merkezinde yine devlet ve devletçilik yer alır. Ancak bu tartışmalar 1960 öncesinin Türkiye'sindekinden farklı ve yeni bazı aktörlerin de katılımı ile gerçekleşir. Bu yeni aktörlerin başında özellikle iki oluşum dikkat çeker. Bunlardan biri Türkiye İşçi Partisi, diğeri ise Yön hareketidir. Türkiye İşçi Partisi dış ticaret, bankacılık gibi sektörlerin devletleştirilmesini, toprak reformunun gerçekleştirilmesini savunur. Bazı çevrelerce 1930'larda öne çıkan Kadro hareketinin devamı olarak nitelendirilen Yön hareketi de ekonominin devletleştirilmesi ve toprak reformu gibi görüşleri savunur. Türkiye İşçi Partisi TBMM'ye de temsilci göndermiş bir siyasal hareket iken Yön hareketi daha entelektüel bir hareket olarak kalır.

NEOLİBERALİZMİN YÜKSELİŞİ

Keynes'ten Friedman Çizgisine Geçiş

Türkiye'de 1960'larda izlenen iktisat politikalarının işlerliği, 1970'lerin başında patlak veren kriz ile sorgulanmaya başlanır. OECD Türkiye'ye Yardım Konsorsiyumu ve uluslararası mali kuruluşlar Türkiye'ye devalüasyon yapması önerisinde bulunurlar. Ancak hükûmet devalüasyon yerine gümrük resmini artırmak, ihracata vergi iadesi ve prim vermek uygulamasını tercih eder. 10 Ağustos 1970'e gelindiğinde ise Türkiye kaçınılmaz olarak devalüasyona başvurur. Devalüasyonun başlıca nedeni, ihracatın plan ve programlarda gösterilen hedeflerin altında gerçekleşmesidir. 1970'lerin ortasında yaşanan petrol krizi, az gelişmiş ülkeler üzerinde iki olumsuz etki yapar. Biri ham petrole ödenen bedelin yükselmesi, diğeri sanayileşmiş ülkelerin kendi açıklarını kapatma çabası içinde ihracat mallarının fiyatlarını yükseltmeleridir. Bu nedenlerden dolayı az gelişmiş ülkeler, hem petrol giderlerini karşılamak için hem de sanayileşmiş ülkelere ihraç etmek zorunda oldukları malların fiyat artışlarını da karşılamaya yönelik olarak borçlanmaya hız verirler. Borçlanmanın kolay gerçekleştirilmesi ve sürdürülebilmesi amacıyla bu tür ülkelerde dış ticaret ve kambiyo rejimlerinde yeni ayarlamalara gidilir veya Türkiye'de Döviz Çevrilebilir Mevduat Hesapları (DÇM) örneğinde olduğu gibi daha önce kullanılmış olan yöntemler güncelleştirilir. Yüksek faiz ve kur garantisi, DÇM dövizlerinin girişini hızlandırır. Ancak bu dövizler, ithalatın finansmanında kullanılır. Petrol fiyatlarındaki büyük artışlara rağmen ithalat bu dövizlerle sürdürülür. Bu durum 1970'lerin sonuna doğru Türkiye ekonomisini büyük bir krizin eşiğine getirir. Keynesyen iktisat düşüncesi ve buna dayanan iktisat politikaları yerini Friedmancı düşünceye bırakır. Friedman etkin bir para politikasının uygulanmasını öngörür. Adam Smith'in yani Klasik Okul'un öğretilerini izleyen Friedman liberaldir. Devletin ekonomiye kesinlikle müdahale etmemesini savunur. Ona göre piyasanın kendiliğinden işleyen dinamikleri üretim, istihdam ve bölüşüm gibi temel ekonomik sorunları ortadan kaldırır. Ekonomik istikrarsızlığın temel kaynağı piyasaya dışarıdan yapılan müdahalelerdir. Bu sorunun çözümü yine etkin para politikası izlemekle çözülebilir. Friedman'a göre devletin yegâne görevi dolaşımdaki para miktarını sınırlamak için mücadele etmektir. Devletin sosyal yardımda bulunmasına da karşı çıkan Friedman gerçekten yardıma ihtiyacı olan veya belirli

bir gelire sahip olmayanlara devletin belirli bir parasal yardımda bulunmasını önerir. 1980'lerde Türkiye Friedman çizgisinde politikalarla tanışır. 24 Ocak Kararları bu doğrultuda değerlendirilebilir.

24 Ocak Liberalizmi ve Sonuçları

Türkiye'nin dış ödemeleri 1977'den sonra büyük ölçüde durur. Ancak, zaruri ilaç ham maddesi, gübre ve petrol için döviz ayrılabilir hâle gelir. Ödeme gücü karşısında IMF ile masaya oturulur. 1978'de ilk ve 1979'da ikinci kez anlaşma sağlanır. 1979 seçimlerinden sonra kurulan hükümet IMF ile anlaşarak 24 Ocak Kararları'nı uygulamaya koyar. 1980 sonrası Türkiye ekonomisine damgasını vuran 24 Ocak Kararları ile ithalatın serbestleştirilmesi; TL'nin aşırı değerlendirilmesine son veren gerçekçi kur uygulamasına geçilmesi; ihracatın, yabancı sermayenin özendirilmesi; ihracata sigorta ve finansman ile kurumsal destek sağlanması; kademeli olarak sübvansiyonların azaltılması ve fiyat denetimlerinin kaldırılması öngörülür. 1 Temmuz 1980'de faiz hadleri serbest bırakılır. 1 Mayıs 1981'de döviz kurunun her gün Merkez Bankası'nca açıklandığı günlük kur sistemine geçilir. 12 Eylül 1980'den kısa bir süre sonra ekonomi masaya yatırılır. 2 Kasım 1981'de İzmir'de İkinci Türkiye İktisat Kongresi toplanır. ANAP iktidara geldikten kısa bir süre sonra yeni ekonomik kararlar alınır. 29 Aralık 1983'te açıklanan bu kararlara göre ithalat rejiminde yapılan değişiklikler ile ithal malları, ithali yasak mallar, ithali serbest mallar ve ithali izne bağlı mallar olmak üzere üç türe ayrılır. Döviz işlemleri büyük ölçüde serbestleştirilir. 6 Ocak 1984'te döviz alım-satımı serbest bırakılır. Diğer yandan mali sistemde Katma Değer Vergisi uygulaması ve ihdas edilen çeşitli fonlar gibi yeni kurum ve uygulamalar gündeme gelir. Bunların yanında haberleşme, ulaşım, Türkiye'nin elektrifikasyonu ve sulama alanlarında önemli yatırımlar gerçekleştirilir. Otoyollar, barajlar, telefon ve diğer iletişim araç ve yöntemlerinin modernizasyonu ve yaygınlaştırılması tartışılır. Bir yandan KOBİ'ler diğer yandan turizm gibi alanlarda yatırımlar yapılır.

Derviş Programı ve Sonrası

Derviş'in programı enflasyonun düşmesi yönünde beklentileri karşılar. 2001'de TÜFE'de enflasyon %68,5 iken 2002'de 29,7'ye ve 2003'te 13,9'da geriler. Büyüme 2001'de -9,5 iken 2002'de %7,8 ve 2003'te %5 olur. Bu olumlu gelişmelerin yanı sıra dış borç yükü ve bölüşümde yaşanan olumsuz tablo göz ardı edilemez bir hâl alır. Türkiye'nin 2004 yılında cari açığı 16 milyar dolara ulaşır.

